

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI
TOIMETISED

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

457

**RAAMATUTEADUSE
KÜSIMUSI**

TEADUSLIKU RAAMATUKOGU TÖID
ТРУДЫ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ
VI

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893. a.   VIHK 457 ВЫПУСК   ОСНОВАНЫ в 1893 г.

RAAMATUTEADUSE KÜSIMUSI

TEADUSLIKU RAAMATUKOGU TÖID
ТРУДЫ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ
VI

Tartu 1979

Redaktsioonikolleegium:

R. Kleis, M. Kümnik, L. Peep, L. Tiik, L. Trikkant (toimetaja)

Редакционная коллегия:

Р. Клейс, М. Кюмник, Л. Пээп, Л. Тийк, Л. Триккант (редактор)

TARTU TEADLASTE TEOSSED PROFESSOR KARL MORGENSTERNI RAAMATUKOGUS

E. Hansson

Tartu ülikooli ajalugu on rikas isikutest, kelle nimed on jäädvustunud teadusajaloos. Hinnatavad on ka nende teened, kes ülikooli õppeasutusena välja kujundasid. Viimaste hulgas oli 19. sajandi algul taasavatud ülikoolis väljapaistvamaid Johann Karl Simon Morgenstern, raamatukogu esimene direktor ja esimesi õppejõude. Karl Morgensterni 200. sünniaastapäevaks, mida tähistati 1970. aastal, uuriti põhjalikumalt tema elu ja tegevust.¹ Vaatluse all oli ka tema enese 11536-köiteline raamatukogu, mille ta pärandas ülikooli raamatukogule ja mida säilitatakse seal eraldi memoriaalkoguna. Selle töö eesmärgiks oli anda ülevaade käsitsi kirjutatud märkmetest Morgensterni raamatutes.

Käesolevas töös on püütud näidata Karl Morgensterni memoriaalkogu teisest aspektist — Tartu teadlaste teosed tema raamatukogus. Silmas on peetud eeskätt Karl Morgensterni kaasaegsete õppejõudude teoseid. Käsitlus haarab nii Karl Morgensternile kinkitud, pühendusega varustatud raamatuid kui ka neid, milles pole käsitsi kirjutatud märkmeid ega pühendusi.

Karl Morgensterni memoriaalkogu sisaldab 64 Tartu teadlase teoseid; kokku üle 200, kõigilt tollal ülikoolis õpetatud teadusaladelt. Nende 64 hulgas on maailmakuulsaid teadlasi, nagu astronoom F. W. Struve, füüsik M. H. Jacobi, kirurg N. Pirogov; hinnatud õppejõude, nagu ajaloolane ja jurist, kauaaegne rektor G. Ewers, füüsik, esimene rektor G. F. Parrot, filosoofiaprofessor G. B. Jäsche, anatoom ja füsioloog K. F. Burdach, keemik ja farmatseut F. Göbel, arhitekt, mitme ülikoolihoone projekti autor J. W. Krause.

Erialade järgi jagunevad autorid järgmiselt: filosoofia, ajalugu ja keeled — 18, loodusteadused — 12, teoloogia — 11, õigusteadus — 9, meditsiin — 8, majandus, põllumajandus jne. — 6. Esikohal on filosoofiateaduskonna humanitaarharu, mille aineid Karl Morgenstern ülikoolis õpetas. Selle teaduskonna õppejõudu-

¹ Teadusliku Raamatukogu töid, 3. Trt., 1970. (TRU Toimet., 262.)

dega olid tal kindlasti tihedaimad sidemed. Elokvents, klassikalise filoloogia ja esteetika kateedris jäid tema tööd jätkama L. Preller, L. Mercklin ja L. E. Stephany. L. Prellerilt on Morgensterni kogus üheksa tööd: eraldi ilmunud teoseid, õppeprogramme ja artikleid. Tartu ülikooli kasvandik ja professor L. Mercklin, kes mõnda aega töötas ka ülikooli raamatukogus, on esindatud 13 teosega. Tema peetud on kõne ülikooli aulas 20. novembril 1852 Karl Morgensterni surma puhul. L. E. Stephany töötas Tartus lühemat aega, 1845—1850. Tema töid on raamatukogus 7.

Karl Morgensterni kogus on raamatud paigutatud süstemaatiliselt. Lähemal tutvumisel selgub kohe, et raamatud reaalteadustest on humanitaarteadustega võrreldes suures vähemuses. Tartu teadlaste tööde kohta aga ei saa seda öelda. K. Morgenstern on ilmselt soovinud kursis olla kogu Tartu teaduseluga ning omanud kontakti paljude teadlastega väljastpoolt oma eriala. Et temalt pärineb mõte koostada ülikooli väljaannete bibliograafia,² on mõistetav tema huvi oma raamatukokku koondada rohkesti ülikooli õppejõudude töid, ka separeate.

Tartu teadlaste loodusteaduslikud teosed on arvult teisel kohal. Nende autorite hulgas leidub tuntud nimesid: J. H. Mädler, E. Trautvetter, F. Göbel, F. W. Struve, K. L. Blum, K. E. Eichwald. Kaks viimast on oma teose Morgensternile kinkinud. Reaalteadlaste töödest on memoriaalkogus kõige rohkem Morgensterni lähedalt sõbralt G. F. Parrotilt — 12 teost aastaist 1802—1839. Varasem on Parroti dissertatsioon «Ueber den Einfluss der Physik und Chemie auf die Arzneykunde nebst einer physikalischen Theorie des Fiebers und der Schwindsucht» (Dorpat, 1802). Selle kaitses ta enne ametisse astumist Tartus füüsika korralise professori kutse saamiseks.

G. F. Parrot on kinkinud Morgensternile enamiku oma tähtsaimaid füüsikaalaseid töid, nii ülevaate teoreetilise füüsika süsteemi kohta ja Maa füüsika loengute poolaastaprogrammi («Programm zu meinen halbjährigen Vorlesungen über die Physik der Erde». Dorpat, 1806) kui ka teoreetilise füüsika õpiku («Grundriss der Theoretischen Physik», Theil I—3. Dorpat, 1809—1815). Kingitud on ka aastail 1819—1824 ilmunud kuueköiteline kogumik «Entretiens sur la physique», mis sisaldab kirjanduslikus vormis vestlusi füüsikast.

Kuigi arstiteaduslikke raamatuid leidub memoriaalkogus üsna tagasihoidlikult, on nende hulgas oluline koht Tartu teadlaste töödel, mis on saadud kingituseks või ise muretsetud. Viie teosega on esindatud teenekas professor J. F. Erdmann. Nendest kaks teost on kingitud, sees pühendus Morgensternile. K. F. Burdachi teos «Anthropologie für das gebildete Publicum», mis ilmus autori sur-

---

² K. Noodla. Karl Morgenstern ja Tartu ülikooli raamatukogu — TRU Toimet., 1970, 262, lk. 48.

ma aastal (1847) Stuttgardis, on samal aastal märgitud Morgensterni raamatukokku. Raamatusse «Das Sehen seinem äussern Prozesse nach entwickelt von Dr. Alexander Hueck» (Riga/Göttingen, 1830) on kirjutanud autor suurt austust väljendava pühenduse Morgensternile. Veel leidub teoseid F. Oesterlenilt, G. F. Adelmannilt, P. F. Walterilt ja J. F. Eschscholzilt, kes arstina ja naturalistina võttis osa maadeuurija Otto v. Kotzebue ekspeditsioonidest. Memoriaalkogus on ka N. Pirogovi doktoridissertatsioon «Num vinctura aortae abdominalis in aneurysmate inguinali adhibitu facile ac tutum sit remedium?», mida ta kaitses Tartus 1832. aastal pärast ülikooli juures asunud professoriteinstituudi lõpetamist, kus ta õppis anatoomiat ja kirurgiat prof. J. C. Moieri juhendamisel.

Tartu juristidest, kelle teoseid on K. Morgensterni kogus, olgu kõigepealt nimetatud esimene professor õigusteaduskonnas 1802. aastast C. F. Meyer, kriminaalõiguse professor, K. Morgensterni sõber E. Osenbrüggen ja Tartu ülikooli ajalooa tihedalt seotud G. Ewers, kelle teoseid leidub memoriaalkogus 10. On olemas tema tööd eesti talurahva olukorra kohta — artikkel «Vom Zustande der Bauern in Liv- und Ehstland» (Dorpat, 1806) ja dokumentide kogumik «Provisorische Verfassung des Bauern-Standes in Ehstland» (St. Petersburg, 1806). G. Ewersi põhiliselt uurimisalalt — Vene riigi ja õiguse ajalugu — leidub tema esimene kaalukam teaduslik töö «Vom Ursprunge des russischen Staats» (Riga/Leipzig, 1808). On oma aja kohta edumeelseid töid, nagu «Geschichte der Russen» I (Dorpat, 1816), «Rhapsodische Gedanken über die Wissenschaftliche Bedeutung des Naturrechts» (Dorpat, 1828) ja õppevahendiks mõeldud «Politik. Andeutungen des Inhalts seiner öffentlichen Vorträge über diese Wissenschaft» (Dorpat, 1829).

Teiste teadusalade esindajatelt leidub rohkem töid kameralisilt, majandusteadlaselt F. Rambachilt. Memoriaalkogus on temalt kuus teost. Ökonoomika, tehnoloogia ja tsiviilehituskunsti professorilt, Karl Morgensterni healt sõbralt J. W. Krauselt on kaks teost. Mõlemad teadlased olid koos K. Morgensterniga ülikooli taasavamisest alates pikka aega õppejõud.

1970. aastal K. Morgensterni raamatukogu uurimisel koostatud kartoteek peegeldab kõiki memoriaalkogus leiduvaid käsitsi kirjutatud märkmetega raamatuid. Nimetatud kartoteek võimaldab kindlaks teha, kes Tartu teadlastest kinkisid oma teoseid Karl Morgensternile. Omakäelise pühendusega on 19 autorit talle kinkinud 34 teost, peale selle on 32 raamatus K. Morgensterni enese mäрге, et ta need on saanud autorilt kingituseks. Kartoteegi andmetel võib võrdlusena märkida, et üldse on Morgensternile kingitud ligi 550 raamatut 340 autorilt.

Enamasti võib ühe ja sama autori teostes leida kas autori pühenduse või K. Morgensterni märkme, et raamat on saadud kingituseks. Näiteks on memoriaalkogus kaheteistkümnest G. F. Par-

roti teosest kaks autori pühendusega ja kuus Morgensterni sissekirjutusega kinkimise kohta, neljas teoses pole kumbagi. Professor L. Prelleri üheksast teosest on üks autoripühendusega, viis K. Morgensterni märkmega kinkimise kohta. Jne. Kõige rohkem autori pühendusega teoseid on G. Ewersilt — viis.

Raamatutesse kirjutatud pühendused tõendavad suhete lähedust mitmete teadlastega. G. B. Jäsche, G. F. Parrot, G. Ewers ja F. Rambach on kinkinud oma teoseid «sõbrale» või «truule vanale sõbrale». Mõnes pühenduses on pidulikult loetletud Karl Morgensterni kõik tiitlid ja kinnitatud sügavaimat lugupidamist. Sellised sissekanded on näiteks zooloog K. E. Eichwaldilt, filoloogiadoktor professor K. Pauckerilt, kes oli ülikooli raamatukogu direktor aastail 1867—1873 (kingitud teosed kuuluvad tema varasemate tööde hulka), ja vene õiguse professorilt E. S. Tobienilt. Viimase pühendus paistab silma oma kalligraafilise kujunduse poolest.

Sissekirjutustest ilmneb, et alati pole teos saadud autorilt. Näiteks vene keele ja kirjanduse professori A. Kaissarovi trükkis ilmunud kõne isamaa-armastusest («Rede über die Liebe zum Vaterlande. Gehalten in der feierl. Versammlung der Kaiserl. Univ. zu Dorpat, am 12. Nov. 1811») kannab tõlkija F. J. Pahlhi pühendust Karl Morgensternile. A. Kaissarovi teise teose «Versuch einer slavischen Mythologie in alphabetischer Ordnung» (Göttingen, 1804) on Karl Morgenstern saanud kingituseks G. F. Parrotilt. Seda näitab K. Morgensterni märke raamatul. G. F. Parroti enese teosel «Bibel aus dem Standpunkte des Weltmannes betrachtet» (Mitau, 1825) on pühendus: «Seinem alten treuen Jäsche / der Verfasser / der Freund». G. B. Jäschele kingitud raamat sattus hiljem Karl Morgensterni raamatukokku, kuna Jäsche pärandas oma raamatukogu Morgensternile.³

Karl Morgensterni enese kirjutatud märkmed raamatu kinkimise kohta on enamasti napolisõnalised — «Geschenk des Vfs» (Verfasser), mõnikord on lisatud aastaarv, kuu ja «an K. Morgenstern». Kui autori nimi tiitellehel selgelt ei esine, on see juurde kirjutatud, näiteks «Geschenk des Vfs., Hofr. Dr. Mercklin d. 6. Febr. 1849». Küllalt sageli on kasutatud ka ladina keelt: «donum auctoris» või «dono dedit auctor».

Nagu enamiku oma raamatukogu raamatutest, on Karl Morgenstern ka Tartu teadlaste teosed põhjalikult läbi töötanud. Seda tõendavad arvukad allakriipsutused ja märgid tekstis, vertikaaljooned teksti äärtel märkimas tähelepanu vajavaid kohti, mõnikord samas ka küsi- ja hüüumärgid. Palju leidub keelevigade parandusi, peamiselt ladinakeelsetes raamatutes. Kõige rohkem on juurde märgitud andmeid retsensioonide kohta: perioodikaväljande nimetus, ilmumisaasta, number, leheküljed ja artikli autor.

---

³ E. Hansson jt. K. Morgensterni isiklik raamatukogu. — TRÜ Toimet., 1970, 262, lk: 84.

Tihti on märgitud mitu retsensiooni ja isegi välja kirjutatud neist katkendeid. Näiteks on ta G. B. Jäsche teosesse «Der Pantheismus» (Berlin, 1826) kirjutanud ligi kaks lehekülge väljavõtteid retsensioonidest. Need lõpetab ta sõnadega: «Ferner die den Geist des ganzen Werks in seinen 3 Bdn. sehr rühmende, eine Übersicht des Inhalts gebende Rec. in der A. L. Z. Erg. Bl. 1836. № 52—54.»

Kõige rohkem märkusi leidub nende teadusala teostes, mis olid Karl Morgensternile südamelähedased — filosoofia, antiikkirjandus, klassikaline filoloogia (G. B. Jäsche, L. Mercklini, L. Prelleri, K. Struve jt. teosed). Kuid need ei puudu ka teisi teadusalasid käsitlevates (E. G. Brockeri, G. Ewersi, F. Kruse, G. F. Parroti jt.) töödes. Nii leidub G. F. Parroti dissertatsioonil märkus, mis näitab, et Morgenstern pole mitte ainult tutvunud teosega, vaid ka arvamustega selle kohta: «[Siehe] Medic. chirurg. Zeitung (Salzburg) d. 14 Jan. 1808. No 4., wo auf die große Wichtigkeit dieser Schrift für die Fortschritte der Medicin aufmerksam gemacht wird.»

Raamatutesse kirjutatud aastaarvud hõlmavad ligi poolt sajandit (1806—1851). Osal kingitud raamatutest ei ole aga aastaarvu ei pühenduses ega märkmes, siiski näivad kingitud raamatud jaotuvat nimetatud ajavahemikku väga ühtlaselt — üks ja kaks raamatut aastas. Peaaegu pooled raamatutest on kingitud ilnumisaastal, teised aasta või kaks hiljem.

Sidemed Tartu teadlastega ei katkenud Morgensternil ka pärast pensionile siirdumist (õppejõu kohalt 1836. ja ülikooli raamatukogu direktori kohalt 1839. aastal). Huvi oma eriala vastu ei kadunud: kogus leidub tema järglaste L. Prelleri, L. Mercklini ja L. E. Stephany aastatel 1839—1851 kingitud teoseid. Mõnest leidub kogus ka teine, pühenduseta eksemplar, ilmselt Morgensterni enese hangitud. Raamatud on põhjalikult läbi töötatud, neis leidub kriipsutusi, märke, vigade parandusi, küsimärke. 1841.—1844. aastani on mitu oma teost kinkinud ajaloolane F. Kruse. Tema teos «Russische Alterthümer» (Dorpat/Leipzig, 1844) sisaldab 8-leheküljelise ladinakeelse pöördumise Morgensterni poole tema 50 aasta doktorijuubeli puhul.

Veel 1849. aastal on Karl Morgenstern ise kirjutanud pikema märkme raamatu kingiks saamise kohta J. S. Boubrigi teosesse «Ueber ein zu Pöddes in Esthland ausgegrabenes antikes Metallbecken, Gratulationsschrift der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat zum fünfzigjährigen Amts-Jubelfeier des Predigers zu Wenden, Herrn... Eduard Philipp Körber» (Dorpat, 1846). Raamat algab õpetatud Eesti Seltsi esimehe F. R. Faehlmanni eestikeelse trükitud pühendusega juubilarile. L. Mercklini teoses «Die Talos-Sage und das sardonische Lachen» (St. Petersburg, 1851) ei ole märke raamatu kingiks saamise kohta enam Morgensterni käekirjas, see on abikaasa kirjutatud. Viimastel eluaastatel oli Morgensternil halvatud käe tõttu kirjutamisega raskusi. Tema päevi-

kutest selgub, et alates 1850. aastast on enamik kirjatööd abikaasa tehtud. Küll aga leidub samas L. Mercklini raamatus rohkesti väriseva käega tõmmatud kriipsukesi, küsimärke — raamatut on siiski hoolega loetud.

Elu lõpuni tundis Karl Morgenstern huvi enese ümber toimuva vastu ja täiendas oma raamatukogu teostega mitmelt teadusalalt.

Tartu teadlaste teoste arvukus Karl Morgensterni raamatukogus, ka paljud kingitud ja pühendustega raamatud kinnitavad, et Karl Morgenstern oli avara huvideringiga, oma kaasaegsete poolt tunnustatud ja hinnatud inimene.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. Recke, J. F., Napiersky, K. E. Allgemeine Schriftsteller und Gelehrten Lexicon der Provinzen Livland, Estland und Kurland. Bd. 1—4. Mitau, 1827—1832.

2. Süss, W. Karl Morgenstern (1770—1852). Ein kultur-historischer Versuch. Dorpat, 1928—1929. (E. V. Tartu Ülikooli Toimet., 1929, B 16; 1930, B 19.)

3. Teadusliku Raamatukogu töid. 3. Trt., 1970. (TRU Toimet., 262).

4. G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale. Trt., 1967.

5. Catalogus MSS. et bibliothecae Carol. Morgenstern. P. 1—2. Cum supplemento. Dorpati, 1868.

6. Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710—1960. Köln, 1970.

7. Библиографический словарь профессоров и преподавателей имп. Юрьевского, б. Дерптского, университета за сто лет его существования (1802—1902). Под. ред. Г. В. Левицкого. Т. 1—2. Юрьев, 1902—1903.

КНИГИ ТАРТУСКИХ УЧЕНЫХ В ЛИЧНОМ СОБРАНИИ ПРОФЕССОРА К. МОРГЕНШТЕРНА

Э. Ханссон

Резюме

В истории вновь открытого в 1802 г. Тартуского университета Иоганн Карл Симон Моргенштерн занимает выдающееся место как один из его первых преподавателей и первый директор университетской библиотеки. Его личное собрание хранится в Научной библиотеке ТГУ как мемориальное. Оно содержит ценные труды по многим отраслям знаний и представляет большой интерес для изучения, поскольку книги снабжены многочисленными пометками от руки.

В данной работе рассматриваются труды ученых Тартуского университета — современников К. Моргенштерна, входящие в состав личной библиотеки. Многие из них были поднесены в дар Моргенштерну, о чем свидетельствуют авторские посвящения либо соответствующие пометки самого Моргенштерна. Собрание

содержит свыше 200 произведений, полученных от 63 тартуских ученых. Тематика работ охватывает все отрасли науки, которые изучались в то время в университете. Среди авторов мы встречаем имена всемирно известных ученых (В. Струве, Б. С. Якоби, Н. И. Пирогов), преподавателей и выдающихся людей (Г. Эверс, Г.-Ф. Паррот, К.-Ф. Бурдах, Ф. Гебель, И.-В. Краузе и др.).

Большая часть книг из мемориального собрания подарена Моргенштерну преподавателями гуманитарных наук философского факультета, его ближайшими коллегами по преподавательской работе (Л. Преллер, Л. Мерклин, И.-В. Франке и др.). Близкий друг К. Моргенштерна, ректор университета Г.-Ф. Паррот подарил ему некоторые из своих наиболее ценных трудов по физике, всего 12 работ, изданных в 1802—1839 гг.

О тесных связях Моргенштерна со многими учеными говорят дарственные надписи в книгах; таких книг в коллекции 34 от 19 тартуских ученых. 32 книги носят пометки самого Моргенштерна о том, что они получены в дар от автора. Пометки в книгах, сделанные рукой К. Моргенштерна, охватывают почти полувековой период — 1806—1851 гг. Книги эти основательно проработаны, как видно из многочисленных подчеркиваний и заметок в тексте.

Большое количество произведений тартуских ученых в личном собрании К. Моргенштерна, в том числе книг с дарственными надписями и посвящениями, еще раз показывает, как высоко ценили современники К. Моргенштерна — преподавателя и ученого.

WERKE VON TARTUER WISSENSCHAFTLERN IN DER PRIVATBIBLIOTHEK PROFESSOR KARL MORGENSTERN'S

E. Hansson

Zusammenfassung

Johann Karl Simon Morgenstern ist eine hervorragende Persönlichkeit in der Geschichte der Universität Tartu. Er war der erste Direktor der Universitätsbibliothek und eine der ersten Lehrkräfte an der im Jahre 1802 neueröffneten Universität. K. Morgensterns Privatbibliothek, die als Memorialbestand in der Wissenschaftlichen Universitätsbibliothek Tartu aufbewahrt wird, bildet eine wertvolle Sammlung von Werken aus vielen Wissenschaftsgebieten und dient wegen zahlreicher handschriftlicher Anmerkungen als ein interessanter Forschungsgegenstand.

Im vorliegenden Beitrag behandelt man die Werke von Tartuer Wissenschaftlern, K. Morgensterns Zeitgenossen. Wie es sich aus den Widmungen der Verfasser und aus den eigenhändigen Anmerkungen K. Morgensterns ergibt, sind das hauptsächlich Geschenke.

Die Memorialsammlung zählt mehr als 200 Werke von 64 Tartuer Wissenschaftlern. Der Themenkreis der Bücher umfasst alle Fachrichtungen, in denen an der damaligen Universität unterrichtet wurde. Unter den Verfassern gibt es weltberühmte Wissenschaftler (F. W. Struve, M. H. Jacobi, N. Pirogow), anerkannte Lehrkräfte und hervorragende Menschen (G. Ewers, G. F. Parrot, K. F. Burdach, F. Göbel, J. W. Krause u. a.). Am zahlreichsten sind in der Memorialsammlung Werke von Lehrkräften der humanistischen Richtung der philosophischen Fakultät (L. Preller, L. Mercklin, J. V. Francke u. a.), d. h. von den nächsten Kollegen K. Morgensterns vorhanden.

Der erste Rektor der Tartuer Universität G. F. Parrot hat seinem vertrauten Freund K. Morgenstern die meisten seiner wichtigsten Werke über Physik geschenkt und zwar 12 Werke aus der Zeitspanne 1802—1839. Von vertrauten Beziehungen zu vielen Wissenschaftlern zeugen 19 Autorenwidmungen in 34 Werken. In 32 Büchern teilen uns die Anmerkungen von K. Morgenstern mit, dass er sie als Geschenk vom Verfasser erhalten hat. Ausserdem geht es aus einigen Anmerkungen hervor, dass K. Morgenstern einige Werke von Tartuer Wissenschaftlern durch Vermittlung anderer Personen bekommen hat.

Zahlreiche Unterstreichungen und Randbemerkungen zeugen von vielseitigen Interessen und unermüdlicher Arbeit des Inhabers.

Derartige Untersuchungen kennzeichnen ausdrucksvoll K. Morgenstern als einen anerkannten Wissenschaftler mit vielseitigen Interessen.

AASTATEL 1802—1835 ANNETUSENA SAADUD 15.—17. SAJANDI LÄÄNE-EUROOPA TRUKISED

O. Nagel, H. Tankler

Tartu ülikooli raamatukogu pidi möödunud sajandi algaastakümnetel rahuldama taasavatud ülikooli õppe- ja teadusliku töö kõige pakilisemaid vajadusi. Loomulikult tulenes sellest tarve komplekteerida esmajoones oma aja kirjandust. Rariteetide muretsemist põhiülesannete hulka ei arvatud, nagu selgub ka kogu rajaja ja kauaaegse juhtija Karl Morgensterni 1803. aastal kirjutatud kirjast professor H. P. K. Henkele Helmstedti.¹ Ometi on märkimisväärne osa sellest tänapäeval nii harva komplekteeritavast kirjandusest saadud just möödunud sajandi esimestel kümnetitel.

Siin avaldatud kataloogi koostamise tingis esmajoones see, et Tartu ülikooli raamatukogus õnnestub suurema vaeva ja ajakuluta selgitada tulmeallikat vaid raamatute puhul, mis on omandatud pärast 1836. aastat, mil seati sisse aktsessiooni- ehk juurdekasvu-raamatud. Provenientsi määramine kuulub aga olulise komponendina töösse haruldase materjaliga.

Järgnev kataloog üksikannetustena saabunud 15.—17. sajandi Lääne-Euroopa trükistest ahendab seda lünka. Tulevikus tarvitseks uurida 1836. aastale eelnenud perioodist ka õstudena ja kogude kaupa saabunud haruldusi. Suuremad varaseid trükiseid sisaldavad kogud, nagu F. D. Lenzile, J. G. Schulzile ja J. G. Loewenwoldele kuulunud kirjandus, nõuaksid igaüks omaette käsitlemist, niisamuti Charlotte v. Ferseni kingitud 74 teost, mis enamuses on haruldased. Kadunud on raamatukogu juurdekasvuraamat vahemiku 16. juuni 1840 kuni 27. märts 1845 kohta. Juhul kui seda ei leita, tuleks ka nimetatud periood vaatlusse lülitada. Hõlpsalt lahendatavad on vaid P. K. Aleksandrovi, F. Giese ja J. G. Herderi kogu provenientsi küsimused.

Materjali väljaselgitamisel oli aluseks asjaajamise käigus koostatud annetuseregister, mis 1830. aastani asus lauajuhendiga

¹ TRU TR KHO, Mrg. DCVI, Correspondenz, Bd. 2, S. 119—120.

ühiste kaante vahel, ajavahemikus 1831—1866 paiknes aga omaette köites.²

Annetuste registrisse tehti kanne raamatu kohta koos annetaja nimetamisega ilmselt vahetult pärast saamist. Erandiks on aastad 1802—1808, kus kronoloogiast pole mõnikord kinni peetud, nagu võib otsustada vastuseks lähetatud tänukirjade kuupäevade alusel. Viimatinimetatud perioodist on annetused registreeritud ilma aastatevahelisi piire tõmbamata. Hilisemad kinketulmed on kirjas aastate, 1811. aastast kuude kaupa.

Annetuste registreerimise eest hoolitses aastani 1822 raamatukoguhoidja Carl v. Petersen, pärast ta surma jäi see ülesandeks ta kolleegidele Anton Leibnitzile ja Emil Andersile. Enamasti on annetajad annetaja isiku või raamatu kohta veatud ja kindlakstegemiseks piisavad. Neil juhtudel, kus teost esineb raamatukogus mitu eksemplari, hõlbustanuks konkreetset annetust kindlaks teha kohaviida märkimine registrisse. Usna mitmel korral on õnnestunud see vaid tänu juhusele, et kinkimise fakt on raamatukogutöötaja poolt ühel esilehtedest fikseeritud või leidub raamatus endine omanikutunnus.

Kahjuks on üksikannetuste ammendava kataloogi koostamine ka mõneti takistatud. Mitmel korral kirjeldatakse registris annetusi hulgakaupa (näiteks 15 köidet vanemaid meditsiinilisi ja kirurgilisi töid). Kui suuremate kogude kataloogid on uurijale enamasti kättesaadavad, siis väiksemate gruppide koosseisu on raske selgitada. Haruldusi oli ilmselt ka viimaste hulgas, teinekord on registri kirjeski juhitud tähelepanu raamatute auväärsele eale. Ei tohi päris kindel olla, et kataloogist pole välja jäänud ka mõningaid ilmumisaastata registreeritud annetusi. Vähemalt üks haruldustest, Anton Leibnitzilt saadud Martin Chemnitz'i «Examinis Concilii Tridentini... opus integrum» (Genf, 1668), on annetuste registris hoopis märkimata. Võimalik, et raamatutes leiduvad pühendused aitavad selgitada tulevikus teisigi registreerimata annetusi.

Uuritud ajavahemiku heldeimad harulduste annetajad olid kohtunik Heinrich v. Hagemeister, Riia Vaba Ökonoomilise Seltsi sekretär Wilhelm Christian Friebe ning vaimulik, ajaloolane ja haridustegelane Karl Gottlieb Sonntag. Kolmekümne kolmest trükisest, mis saadi Hagemeisterilt, pärineb suurem osa 16. sajandist. Friebele võlgname tänu 13 (neist konvoluut kaheksa alligaadiga Martin Lutheri töödest) ja Sonntagile 11 nimetuse kinkimise eest. Valdav osa kõigist nende kolme annetatud teostest on haruldased.

Arvukamalt leidis veel vaadeldavas ajalõigus haruldusi Tartu ja Königsbergis tegutsenud gümnaasiumiõpetaja Karl Struve (8 haruldust), Tartu linna ja ülikooli sündiku Wilhelm v. Hezeli (5) ning Tartu ülikooli professori ja kauaaegse rektori Gustav

² TRU TR KHO, f. 4, nim. 1, s.-ü. 1—4, 253. Ajavahemiku 1802—1827 annetuste registri on Anton Leibnitz dubleerinud, vt. samas s.-ü. 251.

Ewersi (5) annetustes. Neli haruldust saadi Tartu ülikooli professorilt David Hieronymus Grindelilt, baltisaksa ajaloolaselt Johann Friedrich v. Reckelt, Liivimaa võimukandjalt Otto v. Richterilt ja ülikooli kasvandikult Friedrich v. Schwebsilt.

Kõige enam täiendas raamatukogu haruldustega Tartu ülikooli koosseis. Lisaks nimetatutele olid annetajatest professorid Lorenz Ewers, Christoph Knorre, Johann Wilhelm Krause, Friedrich (Wilhelm?) v. Lampe, Karl Morgenstern ja Martin Heinrich Rathke, kuraator Karl Lieven, trükkal J. Fr. Meinshausen, teenistujad Johann v. Hehn, Carl v. Petersen ja Anton Leibnitz. Üliõpilasestki saaks seitsmenimelise loetelu. Üldse saabus haruldusi viiekümne kahelt isikult. Kolmkümmend neist olid Tartu ülikooliga seotud.

Aastatel 1802—1803 üksikannetustena saadud 148 15.—17. sajandi trükist on täiendanud meie haruldaste raamatute fondi mitme tähelepanuväärse teosega. Eriline koht kuulub baltisaksa ajaloolase J. F. v. Recke annetusele. Selleks on ühiste kaante vahele köidetuna neli inkunaablit, ilmunud Baselis aastatel 1494—1495. Carolus Verarduse ning mõlemad Sebastian Branti kirjutised pärinevad Johann Bergmann v. Olpe trükikojast. Viimane on tuntuks saanud oma tihedate sidemete tõttu Brantiga, kelle enamik teoseid on seal trükitud, ka «Narrilaev» 1494. aastal. Need on ka ainukesed 15. sajandi trükised vaadeldavas kogumis.

Ulejäänud raamatud jagunevad enam-vähem võrdselt 16. ja 17. sajandi vahel, sisaldades — alates 16. sajandi teisest poolest — enamikus kaasaegsete töid. Paljud neist on ilmunud autori eluajal. 16. sajandi esimesest poolest on üle 20 raamatu. Varasemaid nende hulgas on G. Reischi entsüklopeedialaadne «Margarita philosophica» (Basel, 1508). Samast aastast pärineb veel Pariisi viljaka 15.—16. sajandi kirjastaja Jean Petit' trükis — Bernardus Clavallensis, «Sermones de tempore...». Raamat on saadud 1812. aastal vene väejuhilt O. H. v. Igelströmit ja on ainuke Petit' 16. sajandi trükis meie raamatukogus. Igelströmi sama aasta annetuste hulgas on ka puulõigetega illustreeritud saksa rahvaraamat «Reynke Vosz...» (Rostock, 1539), mis on üks meie raamatukogu kahest Rostocki 16. sajandi esimese poole raamatust. Ka kuulsa prantsuse humanisti ja trükkali Jodocus Badius Ascensiusi trükipressi alt 1520. aastast pärinev Jacopo Bracelli «Lubrificationes de bello Hispaniensi» on tuntud «Praelum Ascensianumi» üks vähestest esindajatest meie raamatukogus. Raamatu on kinkinud 1831. aastal üliõpilane C. R. Goldhammer. H. v. Hagemeisteri annetusena on saadud 1820. aastal neli antiikautorite väikeseformaadilist väljaannet 16. sajandi algusest.

Huvitavaim 16. sajandi esimese poole raamatute hulgas on kindlasti 1515. aasta Lyoni piibel, mis oma kunstiliselt heatasemeliste käsitsi tehtud äärejooniste tõttu on unikaalne eksemplar ning

on väärinud ja väärib ka edaspidi eraldi uurimusi.³ Raamatu kin-
kis 1821. aastal Tartu ülikooli esimese rektori vend Johann Leon-
hard v. Parrot. Sajandi esimesest poolest võiks veel nimetada ini-
tiaalide ja H. Holbeini ehisliistudega kaunistatud J. Oporinuse
trükist tema trükkalitegevuse algaastaist. Selleks on Aristotelese
õpilase ja sõbra, antiikaja ühe laiahaardelisema õpetlase Theoph-
rastose «Opera omnia» (Basel, 1541). Theophrastose uurimused
taimedest jäid kuni 16. sajandini ületamatuteks. Seetõttu on eriti
huvitav, et meie eksemplaris on 16. sajandi bioloogi ja entsüklo-
pedisti Konrad Gesneri käsikirjalised märkmed. Meile tuli see raa-
mat aastate 1802—1808 vahel Schneideri annetusena. Baseli kõige
tuntumast ja suuremast trükikojast — Frobeni ofitsiinist pärine-
vad juudi õpetlase Elias Levita «Grammatica hebraea» (1543) ning
saksa hebraisti ja kosmograafi Sebastian Münsteri «Dictionarium
hebraicum» (1548). Need autorite eluajal ilmunud teosed on saad-
ud 1828. aastal üliõpilaselt R. Timmilt. 16. sajandi esimese poole
nimetuste arvu tõstab konvooluut Wittenbergis aastatel 1524—1535
ilmunud Lutheri kirjutistest, saadud 1811. a. W. C. Friebelt.

Sajandi teise poole trükiste hulgas leiab ka ühe plantiini —
1818. aastal W. v. Hezelilt saadud Hugues Doneau «Commenta-
rius ad titulum . . .» (Antwerpen, 1584). Doneau oli esimene rooma
eraõiguse ulatusliku süsteemi rajaja. 1835. aastal on saadud üli-
kooli professorilt M. H. Rathkelt kuulsa saksa arsti ja loodus-
uurija, iatro-keemikute koolkonna rajaja Paracelsuse kaks teost.
Autor on tuntud antiikautoriteetide vihase ründajana, kes oma
loengutel ja töödes eelistas saksa keelt ladina keelele. Mõlemad
Paracelsuse tööd on ilmunud Kölnis A. Birckmanni kirjastusel,
kelle tegevus suuresti mõjutas meditsiinilise ja loodusteadusliku
kirjanduse väljaandmist. 16. sajandi teise poole trükitoodangust
on vaadeldavas kogumis mitmed ajaloolased nimetamisväärsed
raamatud Maini-äärsest Frankfurdist. 1811. aastal saadi W. C. Frie-
belt itaalia ajaloolase ja humanisti Paolo Giovio «Die Moscovi-
tische Chronica». Raamat on ilmunud 1578. aastal Sigismund
Feyerabendi kirjastusel, kes sajandi teisel poolel hoidis enda käes
peaaegu kogu raamatute kirjastamist Frankfurdis. Selles linnas
tegi endale nime ka 1572. aastal Pariisist sinna saabunud Andreas
Wechel. Pärast tema surma 1581. aastal hoidsid tuntuks saanud kir-
jastajamärgi au kõrgel tema väimehed Johann Aubry ning Claude
de Marne. Kirjastuse selle perioodi toodangust on O. v. Richter
annetanud saksa ajaloolase Johann Löwenklau põhiteose «Annales
sultanorum Othmanidarum» esitrüki (1588) ning P. v. Sievers
sama autori teise põhilise teose esimese saksakeelse trüki «Neuwe
Chronica Türkischer Nation» (1590). Itaalia matemaatik, filo-

³ Vt. O. Utter, M. Vahing. Paleotüüp "Biblia cum summariorum appa-
ratu pleno . . ." TRÜ Teaduslikus Raamatukogus. — TRÜ Teadusliku Raamatu-
kogu 5. teadusliku konverentsi materjalid, Trt., 1972, lk. 58—59.

soofi ja arsti Gerolamo Cardanot tuntakse eelkõige algebra-šedöövri «Ars magna» (1545) autorina. 1820. aastal on H. v. Hagemeisterilt saadud Cardano tuntuima füüsika- ja filosoofia-alase töö «De subtilitate rerum» saksakeelne tõlge 1591. aastast. Raamatusse on kogutud andmed füüsikakatsetest ning tekst on võrtsitatud teravmeelsete anekdootidega, mistõttu raamatul oli suur menu. 1570. aastal ilmus Antverpenis Abraham Orteliuse «Theatrum orbis terrarum», mis oli esimene atlas ilma Ptolemaiiose kaartideta. 1827. aastal on W. C. Friebelt saadud selle teose 1574. aasta trükk.

17. sajandi raamatute hulgas rõõmustavad kõige enam 8 elseviirtrükist. Neli neist on annetanud K. G. Sonntag 1813. aastal: A. Gölnitzi «Compendium geographicum» (Leiden, 1643) ja sama autori «Ulysses Belgico-Gallicus» (Leiden, 1631) ning tuntud riikide sarjast 1634. aastal Leidenis ilmunud kaks Paul Stransky teost: «Respublica et status regni Hungariae» ja «Respublica Bohemiae». Kui «Riigid» olid sageli kompileeritud mitme autori töödest, siis «Respublica Bohemiae» on Stransky originaalteos, selles väljendub viha Austria õukonna ja katoliku kiriku vastu. Ajavahemikus 1802—1808 on saadud L. Ewersilt kaks vasegravüüridega illustreeritud elseviirtrükki Tasso teostest. Need on 1678. aastal Amsterdamis ilmunud «Aminta, Favola boscareccia» ja «Il Goffredo, overo Gierusalemme liberata». Hollandi humanisti Jan van Meursi «Glossarium Graeco-barbarum» (Leiden, 1614) tuli meile aastate 1802—1808 paiku Albanuse annetusena ja Christian Matthiae «Theatrum historicum...» (Amsterdam, 1668) 1820. aastal H. v. Hagemeisteri annetusena. Madalmaade teistest tuntud kirjastustest on mitme teosega esindatud Janssoniuse firma, kes on eriti tuntuks saanud kartograafias. J. W. Krause annetusena on meil olemas Janssoniuse «Nieuwen Atlas» (1641), mida peetakse selle kirjastuse üheks esileküündivamaks väljaandeks. Selle firmaga sugulussidemetes seisnud Jan van Waesbergi ja Elizeus Weyerstrateni kirjastusest on pärit kolm teost. Tähtsaim nendest on saksa füüsiku, mitmete instrumentide leiutaja, paljude akustika-, optika- ja magnetismialaste tööde autori Athanasius Kircheri «Mundus subterraneus» (Amsterdam, 1665). Selle, tema autori eluajal ilmunud rikkalikult illustreeritud foolioformaadilise teose on annetanud meile 1811. aastal W. C. Friebe. H. v. Hagemeisteri annetusena kuulub vaadeldavasse kogumisse veel sama autori üks põhitöö «Magnes, sive de arte magnetica» (Köln, 1643). Silmapaistev vanaajauuri ja geograaf Philipp Clüver on tuntuks saanud ajaloolise maateaduse rajajana, tema teoseid ilmus kaasajal arvukalt ja ta oli ka üks Elsevieride meelisautoreid (20 väljaannet). K. G. Sonntagi annetus 1813. aastast ongi üks tema põhitöödest «Introductionis in universam geographiam libri VI» (Amsterdam, 1629, Jodocus Hondius).

16. sajandi lõpu ja 17. sajandi trükistest moodustavad kõige ulatuslikuma valdkonna geograafia- ja ajalooalased teosed. Nende

hulgas on ka 6 spetsiaalselt idamaid käsitlevat teost, milledest 4 on saadud 1823. aastal O. v. Richterilt.

148 haruldases trükisest on artiklis tähelepanu juhitud ainult üksikutele, sest töö põhieesmärgiks ei olnud niivõrd tutvustada annetatud trükiseid, kuivõrd välja selgitada ühe osa haruldaste raamatute tulmeallikas.

ANNETATUD RAAMATUD

[Number nurksulgudes tähistab annetajat lk. 27—28 toodud nimekirjas]

15. sajand

1. Brant, Sebastian (1457—1521) [37]
Divi Brunonis vite institutio et de laude et exornatione ordinis Carthusiensis carmen saphicum. [Basileae non ante 1494, Johann Bergmann de Olpe].
 Acc. 1802—08 Inc. 26a
2. Brant, Sebastian (1457—1521) [37]
De origine et conversatione bonorum regum et de laude civitatis Hierosolymae... Basileae 1495, Johann Bergmann de Olpe.
 Acc. 1802—08 Inc. 27
3. Mayno, Jason de (1435—1519) [37]
Oratio Jasonis nitidissima in sanctissimum matrimonium foelicissimasque nuptias Maximiliani regis et Blancae Mariae reginae Romanorum... [Basileae ca 1494].
 Acc. 1802—08 Inc. 25
4. Verardus, Carolus (1440—1500) [37]
In laudem serenissimi Ferdinandi Hispaniarum regis Bethicae et regni Granatae, obsidio, victoria, et de insulis in mari Indico nuper inventis. Basileae 1494, Johann Bergmann de Olpe.
 Acc. 1802—08 Inc. 26

16. sajand

- *5. Abdruck des Passawischen Vortrags, so den anderen Monatstag Augusti, A... LII auffgericht worden. [1552].
 Acc. 1820 [16]
6. Bartisch, Georg (1535—1606?) [16]
Ophthalmoduleia. Das ist Augendienst... Dresden 1583, Matthes Stöckel.
 Acc. 1820 V P 73b
7. Bernardus Claravallensis (1090—1153) [20]
Melliflui devotique doctoris sancti Bernardi abbatis Claravallensis...
Opus preclarum suos complectens sermones de tempore, de sanctis et super cantica canticorum... Pariisi 1508, Jean Petit.
 Acc. 1812 III. I 98a
8. Biblia [31]
Biblia cum summariorum apparatu pleno quadruplicique repertorio insignita... Lugduni 1515, Jacques Saccon.
 Acc. 1821 III. II 49
9. Biblia [16]
Biblia sacrosancta veteris et novi testamenti, iuxta vulgatam editio-

* Üksikute lünkade või andmete nappuse tõttu annetuste registris ja raamatukogu kataloogis jäid tärniga tähistatud teosed kätte saamata. Võimalik, et mõned neist on aegade jooksul ka kadunud.

- nem. Lugduni 1556, apud Ioannem Frelionium. (in fine:) Lugduni 1555,
ex officina typografica Michaëlis Sylvii.
- Acc. 1820 III. II 51
10. Bodin, Jean (1530—1596) [16]
De Magorum Daemonomania. Vom Außgelasnen wütigen Teüffelsheer
Allerhand Zaubernern, Hexen unnd Hexenmeistern... Strassburg 1591,
Bernhard Jobin.
Acc. 1820 XVI 193b
allig. [45]
11. Boemus (Boehme), Johannes (1485—1535)
Mores, leges et ritus omnium gentium... Lugduni 1561, Jean de
Tournes et Guillaume Gazeau.
Acc. 1813 XIIIb 20,1
12. Bracelli, Jacobo (?—1466?) [13]
Iacobi Bracellei... Lucubrations de bello Hispaniensi libri quinque...
Parisiis 1520, Jodocus Badius Ascensius.
Acc. 1831 XVI 241
13. Braun, Konrad (ca 1491—1563) [16]
De legationibus capitula tria... excerpta e libro eius secundo...
Apud S. Victorem Moguntiae 1548, Franz Behem.
Acc. 1820 XIIIb 33,43
allig. 6 [45]
14. Bruyerin, Jean Baptiste (fl. 1530—1560)
De re cibaria libri XXII... Francofurti a. M. 1600, Zacharias Palt-
henius.
Acc. 1813 XIIIb 34,36
15. Cardano, Gerolamo (1501—1576) [16]
[XVII Bücher von mancherley wunderbarlichen, Natürlichen und
Künstlichen Sachen. XXI Bücher der Subtilen und Künstlichen Sachen.]
Basel 1591, Sebastian Henricpetri.
Acc. 1820 XVI 193b
16. Cicero, M. Tullius (106—43) [16]
M. T. Ciceronis orationum volumina tria. Argentorati 1540, Wendelin
Rihel.
Acc. 1820 IIe 431
17. Cicero, M. Tullius (106—43) [16]
M. T. Ciceronis epistolae ad complures scriptae, quas vulgo familiares
appellarunt... Magdeburgae 1569, Matthias Gisecke.
Acc. 1820 IIe 459
18. Confessio Augustana [12]
Gründliche wahrhaftige historia von der Augsburgischen Confession...
Leipzig 1584, Georg Deffner.
Acc. 1811 III. III 11
19. Cölestinus, Georg (1523—1579) [9]
[Augsburgische Confession]. 1577.
Acc. 1828 III. III 203c
- *20. Crescenzi, Pietro de' (1230—1320) [30]
XII Bücher von dem Feldbau... Strassburg 1586.
Acc. 1828
- *21. Daniel propheta [33]
[Propheta Daniel, graeco carmine redditus per Zachaeum Fabrum.
Witeberg 1583, typis Zach. Lehmanni].
Acc. 1812
22. De origine imperii Turcorum, eorumque administratione et disciplina... [16]
Cui libellus de Turcorum moribus, collectus a Bartholemaeo Georgieviz,
adiectus est... Vvitebergae 1560.
Acc. 1820 XIIIb 33,43
allig. 3

23. Doneau, Hugues (1527—1591) [19]
 Commentarius ad titulum Institutionum «de actionibus». Antverpiae
 1584, Christophe Plantin.
 Acc. 1818 IV Mb 25
24. Förster, Valentin Wilhelm (ed.) (1574—1620) [19]
 Tractationum Iustinianearum ad Institutiones iuris prior et posterior
 pars, ... editae a Valentino Guiljelmo Forsteri. Vvitebergae 1600, typis
 Meisnerianis, sumtibus Clementis Bergeri.
 Acc. 1818 IV Mb 88
- *25. Fronsperger, Leonhardt (?—1575) [43]
 Von kaiserlichem Kriegsrechten ... Frankfurt 1565.
 Acc. 1835 IX 28a
26. Giovio, Paolo (1483—1552) [12]
 Die Moscovitische Chronica ... Frankfurt a. M. 1578, Sigismund
 Feyerabend.
 Acc. 1811 XIIb 63,44
27. Henneberger, Kaspar (1529—1600) [2]
 [Erklärung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen...]
 Königspersg 1595, Georg Osterberger.
 Acc. 1802—08 XIIIb 141,2
 (rf. 67 022)
28. Hieronymus (ca 347—419/420) [47]
 Epistola divi Hieronymi ad Paulinum presbyterum de omnibus divinae
 historiae libris. Vitebergae 1517, Johann Rhau-Grüneberg.
 Acc. 1802—08 III. I 152no
 [3]
29. Historia del valorosissimo cavaliere Palmerino d'Oliva ... Venezia 1558,
 Michele Tramezzino.
 Acc. 1815 XIV 2714
30. Horatius Flaccus, Quintus (65—08) [16]
 Q. Horatii Flacci epistolarum libri duo ... Lipsiae 1516, Melchior
 Lotter.
 Acc. 1820 IIe 132a
31. Hospinien, Rodolphe (1547—1626) [7]
 De origine et progressu monachatus ac ordinum monasticorum
 equitumque militarium omnium ... Tiguri 1588, officina Froschoviana.
 Acc. 1835 III. IV 343v
 allig.
32. Hoſpinien, Rodolphe (1547—1626) [7]
 Festa christianorum. Hoc est de origine, progressu, ceremoniis et
 ritibus festorum dierum christianorum ... Tiguri 1593, Johannes Wolf.
 Acc. 1835 III. IV 343v
33. Huarte, Juan (ca 1530—ca 1600) [47]
 Examen de ingenios para las ciencias. Donde se muestra la diferencia
 de habilidades que ay en los hombres, y el genere de letras que a cada
 uno responde en particular ... En Leyda 1591, Jan Jacobsz. Paets.
 Acc. 1802—08 I 44
34. Iustinianus (482—565) [10]
 Institutiones imperiales latino-germanicae. Die vier Bücher Insti-
 tutionum Keisers Iustiniani ... mit fleiss verteutsch durch Iustinum
 Goblerum ... Köln 1563, die Erben Johann Quantels und Gerwin Calenius.
 Acc. 1821 IV Ma 16
35. Levita, Elias (Elia Levi ben Ašer; 1469—1549) [50]
 Grammatica hebraea Eliae Levitae ... per Sebastianum Munsterum
 versa et scholiis illustrata ... Basileae 1543, Hieronymus Froben et
 Nikolaus Episcopus.
 Acc. 1828 IIb 73a

36. Löwenklau (Leunclavius), Johann (1541?—1593) [38]
 Annales sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti...
 Francofurti a. M. 1588, Claude de Marne et Johann Aubry.
 Acc. 1823 XIIIb 154,21
37. Löwenklau (Leunclavius), Johann (1541?—1593) [44]
 Neue Chronica Türkischer nation von Türken selbs beschrieben...
 Frankfurt a. M. 1590, Claude de Marne und Johann Aubry.
 Acc. 1810 XIIIb 154,2
38. Luther, Martin (1483—1546) [12]
 Von Kauffshandlung und wucher. Vvittemberg 1524, Hans Lufft.
 Acc. 1811 III. I 252i
39. Luther, Martin (1483—1546) [12]
 Eyn Sermon von der Beycht und dem Sacrament. Wittemberg 1524,
 Hans Lufft.
 Acc. 1811 III. I 252i
 allig. 5
40. Luther, Martin (1483—1546) [12]
 Eyn sermon am XXI Sontag nach dem Pffingstag, von der rechten art
 des glawbens... Wittemberg 1526.
 Acc. 1811 III. I 252i
 allig. 6
41. Luther, Martin (1483—1546) [12]
 Ein Sermon uber das Evangelion Johannis... Wittemberg 1531,
 Georg Rhau.
 Acc. 1811 III. I 252i
 allig. 7
42. Luther, Martin (1483—1546) [12]
 Wie das Gesetze und Evangelion recht gründlich zu unterscheiden
 sind... Wittemberg 1532, Hans Weiß.
 Acc. 1811 III. I 252i
 allig. 9
43. Luther, Martin (1483—1546) [12]
 Ein tröstliche predigt. Von der zukunfft Christi, und den vorgehenden
 zeichen des Jüngsten tags. Wittemberg 1532, Hans Lufft.
 Acc. 1811 III. I 252i
 allig. 2
44. Luther, Martin (1483—1546) [12]
 Ein einfeltige weise zu Beten... Wittemberg 1535, Hans Lufft.
 Acc. 1811 III. I 252i
 allig. 10
- *45. Luther, Martin (1483—1546) [16]
 [Register aller Schriften Dr. M. Lutheri. Wittenberg 1573].
 Acc. 1820
46. Luther, Martin (1483—1546) [5]
 Kirchen Postilla. Das ist Auslegung der Evangelien... Wittemberg
 1575, Hans Lufft.
 Acc. 1802—08 III. V 5
47. Luther, Martin (1483—1546) [12]
 Sermon An dem XXIII Sontag nach Pffingsten. Wittemberg s. a.
 Acc. 1811 III. I 252i
 allig. 3
48. Melancthon, Phillipp (1497—1560) [16]
 Loci praecipui theologici... Basileae 1552, Johann Oporinus.
 Acc. 1820 III. III 207
49. Morgenstern, Georg [47]
 Sermones contra omnem mundi perversum statum... Argentorati
 1515, Wilhelm Schaffner.
 Acc. 1802—08 III. V 228i

50. Mozzius, Petrus Nicolaus [19]
 Tractatus de contractibus ad theoricam praximque utilissimi...
 Coloniae 1597, vidua Joannis Gymnici.
 Acc. 1818 IV Me 102
51. Münster, Sebastian (1489—1552) [50]
 Dictionarium hebraicum... Basileae 1548, Hieronymus Froben et
 Nicolaus Episcopius.
 Acc. 1828 IIb 80c
- *52. Ortelius, Abraham (1527—1598) [49]
 Theatrum orbis terrarum... Antverpiae 1574, Aegidius Coppenius.
 Acc. 1827
53. Ovidius Naso, Publius (43 a. Chr. n. — 17 p. Chr. n.) [16]
 De remedio amoris libri duo... Argentorati 1514, Matthias Schürer.
 Acc. 1820 IIe 200aa
54. Paracelsus (1493—1541) [36]
 Des Hochgelehrten... Herren Theophrasti Paracelsi von Hohen-
 heim... etliche Tractaten zum ander mal in Truck ausgangen... Köln
 1567, die Erben Arnoldi Birckmanni.
 Acc. 1835 V B 109a
55. Paracelsus (1493—1541) [36]
 Archidoxorum Theophrastiae pars prima. Libri novem de misteriiis
 naturae... Köln 1570, Arnoldi Birckmans Erben.
 Acc. 1835 V B 109a
 allig.
56. Pictorius, Georg [16]
 Apotheseos tam exterarum gentium quam romanorum deorum libri
 tres... Basileae 1558.
 Acc. 1820 XIIIb 33,43
57. Possel, Johann (1528—1591) [47]
 Apophtegmata ex Plutarcho et aliis scriptoribus selecta... Vitebergae
 1594, Zacharias Lehmann.
 Acc. 1802—08 II d 1229g
58. Postel Guillaume (1510—1581) [16]
 De magistratibus Atheniensium liber... Basileae 1551.
 Acc. 1820 XIIIb 33,43
 allig. 2
59. Reisch, Gregor (?) (16. saec.) [23]
 Margarita philosophica... Basileae 1508, Michael Furter et Johann
 Schott.
 Acc. 1818 XVI 235
60. Reynke Vosz de olde, nyge gedruëket, mit sidlikem vorstande und
 schonen figuren, erluchtet unn vorbetert. Rozstock 1539, Lüdwig Dietz.
 Acc. 1812 XIV 1610
61. Sabinus, Georg (1508—1560) [16]
 Catalogus Romanorum imperatorum. Additi sunt et Germanici
 imperatores, descripti versibus a Georgio Sabino. Vvitebergae 1553, Veit
 Kreutzer.
 Acc. 1820 XIIIb 33, 43
 allig. 5
62. Sainte-Marthe, Scévole (1536—1623) [16]
 Virorum doctrina illustrium, qui hoc seculo in Gallia floruerunt,
 elogia... Augustoriti Pictonum 1588, ex officina Io. Blanceti.
 Acc. 1820 XV 141a
63. Sallustius Crispus, Caius (86—35) [16]
 De coniuratione Sergii Catiline... Lipsiae 1515, Valentin Schumann.
 Acc. 1820 IIe 629a

64. Theophrastos (373—288) [42]
Opera omnia. Basileae 1541, Johann Oporinus.
Acc. 1802—08 IId 971
65. Tibullus (ca 50—19/17) etc. [16]
Ex elegiacis trium illustrium poetarum Tibulli, Propertii ac Ovidii
carminibus selecti versus... s. l. et a.
Acc. 1820 IId 94e
66. Vergilius, Polydorus (ca 1470—ca 1555) [26]
Polydori Vergilii... De rerum inventoribus libri octo... Basileae
1575, Thomas Guarin.
Acc. 1802—08 XIIIb 20, 840
67. Witekind, Hermann (1522—1603) [16]
Vitae caesarum, quot et quemadmodum apud Suidam inveniuntur
collectae ac simul in latinum sermonem conversae... Francofurti 1557,
Peter Braubach.
Acc. 1820 XIIIb 33, 43
allig. 4

17. sajanđ

68. Abu'l Faradž (1226—1286) [38]
Historia compendiosa dynastiarum... res Orientalium accuratissime
describens. Oxoniae 1663, R. Davis.
Acc. 1823 XIIIb 22, 1
[39]
69. Acta et scripta Synodalia Dordracena ministrorum remonstrantium in
foederato Belgio. Herdervviici 1620, ex officina typographi synodalis.
Acc. 1821 III. IV 218aa:
- *70. Alard, Lambert (1602—1672) [16]
Fest-Postille... Frankfurt a. M. 1669.
Acc. 1820 III. V 460
allig.
- *71. Alonso, don [47]
La garduña de Sevilla y anzuelo de las bolsas. Por don Alonso...
En Madrid 1642.
Acc. 1802—08
72. Alsted, Johann Heinrich (1588—1638) [45]
Methodus admirandorum mathematicorum, complectens novem libros
matheseos universae... Herbornae Nassoviorum 1657, typis Corvini.
Acc. 1813 XII 229
73. Arrianus (ca 96—ca 180) [8]
Arriani tactica et Mauricii artis militaris libri duodecim... Upsaliae
1664, H. Curio.
Acc. 1820 IId 1101
74. Beguin, Jean (17. saec.) [14]
Tyrocinium chymicum... Wittenbergae 1634, typis viduae Georgii
Mulleri, impensis haeredum Clementis Bergeri.
Acc. 1802—08 X 536
[33]
75. Beschryvinghe ende Deer elycte Afbeeldinghe der Twaelf Sibyllen... Wt
den latyna, in duytscher spraecke ghetranslateert door R. Lubbaeus.
Amsterdam 1608, by Christoffel van Sichem.
Acc. 1814 XIIIb 45, 4
[25]
- *76. Biblia [Ein hebräisches Altes Testament. Genf 1610].
Acc. 1820
77. Biblia [46]
Biblia, Das ist Die gantze H. Schrifft Altes und Newes Testaments,
Deutsch, D. Martin Luthers. Mit dem Anhang des dritten und vierdten

- Buchs Esra, Wie auch dritten der Maccabeer... Lüneburg 1664, gedruckt und verlegt durch die Sterne.
Acc. 1802—08 III. II 6a
- *78. Biblia [46]
Biblia Mit der Außlegung... Aus... D. Lucae Osiandri... Lateinischem Exemplar... an Tag geben Durch... M. David Förtern... Lüneburg 1665, gedruckt durch die Sterne.
Acc. 1802—08
- *79. [Eine Bibel in Folio. Wittenberg 1665]. [51]
Acc. 1802—08
80. Biblia [46]
Biblia. Das ist Die ganze H. Schrift Alten und Neuen Testaments, Teutsch, Doct. Martin Luthers... Ratzeburg 1695, Sigismund Hoffmann.
Acc. 1802—08 III. II 7
81. Blondel, Francois (1617—1686) [18]
L'art de jetter les bombes... Paris 1699.
Acc. 1802—08 IX 197
82. Böckelmann, Johann Friedrich (1633—1681) [35]
Commentariorum in Digesta Iustiniani imp. libri XIX. Lugduni Bata-
vorum 1678, apud Felicem Lopez.
Acc. 1802—08 IV Mb 4
83. Carpzov, Benedict (1595—1666) [43]
Processus iuris in foro Saxonico... Jenae 1690.
Acc. 1835 IV Oe 12
84. Chabrée, Dominique (?— ca 1667) [34]
Stirpium icones et sciagraphia, cum scriptorum circa eas consensu et
dissensu. Genevae 1666.
Acc. 1802—08 X 760
- *85. Chemnitz, Bogislaus Philipp von (1605—1678) [16]
Dissertatio de ratione status in imperio romano-germanico... Freis-
tadii 1647.
Acc. 1820 IV Ha 8
86. Chemnitz, Bogislaus Philipp von (1605—1678) [12]
Belli sveco-germanici volumen primum... Stetini 1648, officina
Rhetiana.
Acc. 1811 XIIIb, 60, 20
87. Chemnitz, Martin (1522—1586) [24]
Examinis Concilii Tridentini per Martinum Chemnicium scripti opus
integrum... Genevae 1668, sumptibus Samuelis Chouët.
Acc. 1825 III. III 14
88. Clüver, Philipp (1580—1622) [45]
Introductionis in universam geographiam, tam veterem quam novam
libri VI. Amstelodami 1629, Jodocus Hondius.
Acc. 1813 XIIIa 83
89. Cosmius, Henricus [52]
Magna naturae oeconomia, curiose ostendens gentium quotquot mun-
dus habet vivendi rationem... Francofurti et Lipsiae 1687, Christian
Haubold et Abraham Aubry.
Acc. 1802—08 V I 26c
- *90. Dankwert, Kaspar (17. saec.) [41]
Neue Landbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und
Holstein... s. l. 1652.
Acc. 1802—08
91. Dempster, Thomas (1570—1625) [16]
Antiquitatum romanorum corpus absolutissimum... Genevae 1632,
P. et J. Chouët.
Acc. 1820 XIIIb 47, 4a

- [32]
92. *Epistola decani et reliquorum doctorum et professorum Collegii in Academia Rintelensi Theologici*... Rinteli 1663.
Acc. 1813 III. IV 362t
[16]
93. *Eukleides* (ca 450 — ca 380)
Euclidis elementorum libri XV... Francofurti a. M. 1654.
Acc. 1820 XII 244
[29]
94. *Feller, Joachim* (1628—1691)
Catalogus codicum MSSCtorum Bibliothecae Paulinae in Academia Lipsiensi concinnatus a L. Joachimo Felleri... Lipsiae 1686, sumtibus Joh. Frid. Gleditsch.
Acc. 1802—08 XV 413
[48]
95. *Furttentbach, Joseph* (1591—1667)
Halinitro — Pyrobolia, Beschreibung Einer neuen Büchsenmeisterrey... Ulm 1627, Jonas Saur.
Acc. 1811 IX 185
[48]
96. *Furttentbach, Joseph* (1591—1667)
Architectura martialis, das ist ausführliches Bedenken über das zu dem Geschütz und Waffen gehörige Gebäw... Ulm 1630, Jonas Saur.
Acc. 1811 IX 185
allig. 2
[48]
97. *Furttentbach, Joseph* (1591—1667)
Büchsenmeisterey-Schul, Darinnen die New angehende Büchsenmeister und Feuerwerker... Augspurg 1643, Johann Schultes.
Acc. 1811 IX 185
allig. 3
[16]
- *98. *Gerhard, Johann* (1582—1637)
Schola pietatis d. i. christliche Unterrichtung zur Gottseligkeit... Nürnberg 1663.
Acc. 1820 III. V 460
[48]
99. *Göckel, Rudolph* (1547—1628)
Physiognomica et chiromantica specialia... Francofurti 1625, Joannes Carolus Unckelius.
Acc. 1811 V W 8a
[45]
100. *Gölnitz, Abraham* (17 saec.)
Ulysses Belgico-Gallicus. Lugduni Batavorum 1631, ex officina Elzeviriana.
Acc. 1813 XIIIa 631
[45]
101. *Gölnitz, Abraham* (17. saec.)
Compendium geographicum succincta methodo adornatum... Amstelodami 1643, apud L. Elzevirium.
Acc. 1813 XIIIa 76
[4]
102. *Gottfried, Johann Ludwig* (17. saec.)
Neuwe Archontologia cosmica, das ist Beschreibung aller Kayserthumben, Königreichen und Republicken der gantzen Welt... Frankfurt a. M. 1638, Wolfgang Hoffmann.
Acc. 1802—08 XIIIa 72
[14]
- *103. *Grasshoff, Johann* (?—1623)
Ein Philosophischer und Chemischer Tractat. Genannt Der kleine Baur... Strassburg 1658.
Acc. 1802—08 XII 244
[16]
104. *Harpocraton, Valerius*
Harpocratonis dictionarium in decem rhetores. Phil. Jacobus Maussacus supplevit et emendavit... Parisiis 1614, apud Claudium Morellum.
Acc. 1802—08 IId 502
[11]
105. *Helvetius, Johann Friedrich* (1625—1709)
Vitulus aureus, quem mundus adorat et orat... Amstelodami 1667, apud Johannes Jansonium a Waesberge et viduam Elisei Weyerstræat.
Acc. 1802—1808 X 508
[47]

106. Hildebrand, Wolfgang (17. saec.) [16]
Magia naturalis, Das ist Kunst und Wunderbuch... Darmstadt 1610,
 durch Balthasar Hofmann, in Verlegung Heinrich Birnstils.
 Acc. 1820 X 336a
107. Hottinger, Johann Heinrich (1620—1667) [38]
Historia orientalis quae ex variis orientalium monumentis collecta
agit... Tiguri 1660, Johann Jacob Bodmer.
 Acc. 1823 XIIIb 160g
108. Hyde, Thomas (1636—1703) [38]
Historia religionis veterum Persarum eorumque magorum... Oxonii
1700, e theatro Sheldoniano.
 Acc. 1823 XIIIb 29, 7
109. Imhof, Jacob Wilhelm v. (1651—1728) [8]
Notitia S. romani germanici imperii procerum tam ecclesiasticorum
quam secularium... Tubingae 1687, sumtibus J. G. Gottae.
 Acc. 1810 XIIIb 74, 1
110. Jansson, Johannes (1596—1664) [22]
Nieuwen Atlas ofte werelt beschrijvinge... Amsterdami 1641,
 Johannes Jansson.
 Acc. 1802—08 XIIIaa I 1381a
111. Kircher, Athanasius (1601—1680) [16]
Magnes, sive de arte magnetica, Coloniae Agrippinae 1643, Jost
Kalckhoven.
 Acc. 1820 X 280f
112. Kircher, Athanasius (1601—1680) [12]
Mundus subterraneus, in XII libros digestus... T. 1—2. Amstelodami
1665, Johannes Jansson et Elizeus Weyerstraten.
 Acc. 1811 X 54a
 [17]
113. *Leven en Bedryf van den vermaarden Zeeheld Cornelis Tromp... Tot*
Amsterdam 1692.
 Acc. 1809 XIIIb 203, 1
114. Masen, Jacob (1606—1681) [39]
Speculum imaginum veritatis occultae... Coloniae Ubiorum 1681,
sumptibus viduae et haeredum I. A. Kinchii.
 Acc. 1821 XVI 204
 [28]
- *115. *Mathematical Recreations or a Collection of sundrie excellent Problems,*
out of ancient and moderne Philosophers. London 1674, printed for
William Leake.
 Acc. 1822
116. Matthiae, Christian (1584—1655) [16]
Theatrum historicum theoretico-practicum, in quo quatuor monarchi-
ae... describuntur. Amstelodami 1668, Daniel Elzevier.
 Acc. 1820 XIIIb 11, 74
117. Mayow, John (1640—1679) [14]
Opera omnia medico-physica... Hagae-Comitum 1681, apud Arnol-
dum Leers.
 Acc. 1802—08 X 36
118. Mendes Pinto, Fernao (ca 1509—1583) [16]
Wunderliche und Merkwürdige Reisen F. M. Pinto... Amsterdam
1671, bei Heinrich und Dietrich Boom.
 Acc. 1820 XIIIa 216y
119. Meurs, Jan van (1579—1639) [1]
Glossarium graeco-barbarum... Lugduni Batavorum 1614, apud
Ludovicum Elzevirum.
 Acc. 1802—08 IIId 1226

120. Montaigne, Michel de (1533—1592) [19]
L'esprit des essais de Michel, seigneur de Montaigne. A Paris 1677,
Chez Charles de Sercy.
Acc. 1818 XIV 1381
121. Moreto, Augustin (u. 1610—1669) [6]
Segunda parte de las comedias de don Augustin Moreto. En Valencia
1676, en la imprenta de Benito Mace.
Acc. 1802—08 XIV 3014
122. Morisot, Claude Barthelemy (1592—1661) [45]
Orbis maritimi sive rerum in mari et littoribus gestarum generalis
historia... Divione 1643, apud Petrum Palliot.
Acc. 1813 XIIIa 80
123. Neitzschitz, Georg Christopf von (17. saec.) [16]
Sieben-jährige und gefährliche Neu-verbesserte Europae-Asiat-und
Africanische Weltbeschauung... Nürnberg 1673, Johann Philipp Milten-
berger.
Acc. 1820 XIIIa 216y
allig.
124. Oexmelin, Alexandre Olivier (17. saec.) [43]
Histoire des aventuriers qui signalez dans les Indes... Paris 1688,
Jacque le Febvre.
Acc. 1835 XIIIb 173, 3
125. Oldenburger, Philipp Andreas (?—1678) [45]
Theasaurus republicarum totius orbis... T. 1—4. Genevae 1675, apud
Samuelem de Tournes.
Acc. 1813 XIIIb 11, 17
126. Paracelsus (1493—1541) [15]
Erster [-Zehender] Theil der Bücher und Schriften... Frankfurt a. M.
1603, bei Johann Wechels Erben.
Acc. 1827 XVI 305a
127. Pastorius, Joachim (v. Hirtenberg) (1611—1681) [19]
Joachimi Pastorii Florus Polonicus. Lugduni Batavorum 1641, apud
Franciscum Hegerum.
Acc. 1818 XIIIb 145, 30
128. Philaetha, Irenäus [47]
Introitus apertus ad oclusum regis palatium... Amstelodami 1667,
apud Joannem Janssonium a Waesberge et vidum ac haeredes Elizei
Weyerstraet.
Acc. 1802—08 X 629d
129. Poiret, Pierre (1646—1719) [22]
De eruditione solida superficialia et falsa libri tres... Francofurti et
Lipsiae 1694, apud Joh. Fridericum Zeitlerum.
Acc. 1802—08 VI 1
130. Reyher, Samuel (1635—1714) [8]
Mathesis mosaica... Kiliae Holsatorum 1679, Joachim Reumann.
Acc. 1810 XII 93
131. Reyher, Samuel (1635—1714) [47]
Mathematicarum disciplinarum sciagraphia generalis... Kiliae
Holsatorum 1692, Joachim Reumann.
Acc. 1802—08 XII 96
132. Rosini, Joannes (?—1626) [17]
Antiquitatum romanarum corpus absolutissimum... Amstelodami
1685, ex typographia Blaviana.
Acc. 1802—08 XIIIb 47, 3
133. Saadi (ca 1184—1291) [12]
Der Persianische Baum-Garten... Hamburg 1696.
Acc. 1811 IIb 114

134. Salgado de Somoza, Franciscus (?—1664) [43]
 Labyrinthus creditorum concurrentium ad litem per debitorem
 communem inter illos causatam... P. 1—2. Francofurti a. M. 1663,
 sumptibus Joann. Babbistae Schönwetteri, typis Kempfiferianis.
 Acc. 1835 IV Nb 3
- *135. Salomon ben Melech [40]
 Perfectio pulchritudinis, seu Commentarius in loca selecta vocesque
 et res difficiliores S. Scripturae... cum... spicilegio, seu rerum praeteri-
 tatum et intermissarum, auctore R. Jacob Abendana. Amstelaedami 1660.
 Acc. 1802—08
136. Saubert, Johannes [29]
 Pietatis et justitiae restitutio ex scholis, oratione inaugurali in Gym-
 nasio Aegidiano, apud Norimbergenses... exhibita et demonstrata a
 Johanne Sauberto. Accessit Philippi Melancthonis oratio, anno
 MDXXVI... habita. Hisce praemissa est historica enarratio de Gymnasii
 Aegidiani origine... a M. Johanne Held... Norimbergae 1673, typis
 Michaelis Endteri.
 Acc. 1802—08 VII 100h
137. Scamozzi, Vincenzo (1552—1616) [21]
 Grondige Bewys-Redenen der Bouw-Kunst... Te samen gestelt door
 Joost Vermaarsch... En merkelyk vermeerderd door Justus Dankerts.
 Tot Amsterdam 1689, gedruckt by Justus Dankerts.
 Acc. 1802—08 XI 476
138. Scheiner, Christoph (1575—1650) [16]
 Practica del parallelogrammo da disegnare... In Padova 1637, per
 Sebastiano Sardi.
 Acc. 1820 X 280f
 allig. 3
139. Schröter, Sebastian (?—1650) [45]
 Historiae totius orbis descriptio. Erfurt 1691.
 Acc. 1813 XIIIa 89g
140. Schütze, Johann [14]
 Ein altes, sehr schönes und herrliches Tractätlein von dem Gebene-
 deyten Stein, der uhralten Weisen... Hamburg 1682, in Verlegung Joh.
 Adolph Härtels.
 Acc. 1802—08 X 565
141. Sirturus, Hieronymus [16]
 Telescopium, sive ars perficiendi novum illud Galilaei visorium
 instrumentum ad sydera... Francofurti 1618, typis Pauli Iacobi, impensis
 Lucae Iennis.
 Acc. 1820 X 280f
 allig. 2
142. Stransky, Paul (?—1657) [45]
 Respublica Bohemiae... Lugduni Batavorum 1634, ex officina
 Elzeviriana.
 Acc. 1813 XIIIa 481b
143. Stransky, Paul (?—1657) [45]
 Respublica et status Regni Hungariae. Lugduni Batavorum 1634, ex
 officina Elzeviriana.
 Acc. 1813 XIIIa 481b
 allig.
144. Tasso, Torquato (1544—1595) [8]
 Aminta, favola boscareccia di Torquato Tasso. In Amsterdam 1678,
 nella stamperia del S. D. Elsevier.
 Acc. 1802—08 XIV 2760
145. Tasso, Torquato (1544—1595) [8]
 Il Goffredo, ovvero Gierusalemme liberata... In Amsterdam 1678,
 nella stamperia del S. D. Elsevier.
 Acc. 1802—08 XIV 2448

146. Tasso, Torquato (1544—1595) [11]
Gottfried von Bulljou, Oder Das Erlöste Jerusalem... Frankfurt a. M.
1626, Daniel und Davids Aubry und Clemens Schleichen.
Acc. 1825 XIV 2483b
147. Vredemann de Vries, Jan of Hans (1527—1606) [27]
Perspectiva, Die Weitberuhmte Kunst ganz nötig allen liebhabern
der Mathematiquen... Amsterdam 1628, chez Jean Jansson.
Acc. 1802—08 XII 513
148. Zwelfer, Johann (1618—1668) [16]
Animadversiones in pharmacopoeiam Augustanam et annexam eius
mantissam... Noribergae 1657, prostant apud Wolffgangum jun. et Joh.
Andream Enderos.
Acc. 1820 V S 366

ANNETAJATE NIMEKIRI

1. ALBANUS, Johann August Leberecht (1765—1839), pedagoog ja vaimulik Riias, 1815 TÜ dr. theol. h. c. — 104, 119
2. APPELBAUM, Christoph Albrecht (õieti Jablonski; 1736—1814), vaimulik Liivimaal — 27
3. ASMUSS, Johann Martin (1784—1844), kirjanik ja pedagoog Tartus, 1807—1811 TÜ stud. phil., 1835—1844 TÜ rentei raamatupidaja — 29
4. BERENT, Johann Theodor (1789—1866), vaimulik Suntažis, 1803—1806 TÜ stud. theol. — 102
5. BOCK, Timotheus Eberhard (1787—1836), polkovnik, balti aadlik — 46
6. BUTZOW, salanõunik Dresdenis — 121
7. DIACHOWSKI, Joannes, kanoonik Leedus — 31, 32
8. EWERS, Johann Philipp Gustav (1779—1830), ajaloolane, 1809—1830 TÜ prof. — 73, 109, 130, 144, 145
9. EWERS, Lorenz Ferdinand (1742—1830), teoloog, 1802—1824 TÜ prof. — 19
10. FRANZEN, Nikolaus Eduard (1798—1855), advokaat ja kirjastaja Riias ja Tartus, 1816—1820 TÜ stud. jur. — 34
11. FREYMANN, Ferdinand Otto Ludwig v. (1792—1836), pedagoog Liivimaal ja Königsbergis, 1810—1815 TÜ stud. jur., theol. — 146
12. FRIEBE, Wilhelm Christian (1761—1811), publitsist, ametnik Riias — 18, 26, 38—44, 47, 86, 112, 133
13. GOLDHAMMER, Carl Reinhold (1809—1851), jurist, ametnik Riias, 1829—1833 TÜ stud. jur. — 12
14. GRINDEL, David Hieronymus (1776—1836), apteeker ja arst Riias, 1804—1814 TÜ keemia- ja farmaatsiaprofessor — 74, 103, 117, 140
15. GRÜNEWALDT, Alexander Georg Friedrich v. (1805—1866), baltisaksa poliitika- ja põllumajandustegelane, 1822—1823 TÜ stud. cam. — 126
16. HÄGEMEISTER, Heinrich Gotthard Theodor v. (1784—1845), kohtunik Liivimaal — 5, 6, 9, 10, 13, 15—17, 22, 30, 45, 48, 53, 56, 58, 61—63, 65, 67, 70, 85, 91, 93, 98, 106, 111, 116, 118, 123, 138, 141, 148
17. HASSING, Karl Ewald (Aleksander; 1778—1844), arst Peterburis, kunstikolleksionäär — 113, 132
18. HEHN, Eduard Johann v. (1770—1813), 1800—1813 TÜ sekretär — 81
19. HEZEL (HETZEL), Johann Karl Wilhelm Friedrich v. (1786—1831), jurist, Tartu linna ja 1812—1819 TÜ sündikus, 1802—1806 TÜ stud. jur. — 23, 24, 50, 120, 127
20. ISELSTRÖM, Otto Heinrich v., krahv (1737—1823), vene väejuht — 17, 60
21. KNORRE, Ernst Christoph Friedrich (1759—1810), astronoom, 1803—1810 TÜ matemaatikaprofessor ja astronoomiaobservatooriumi vaatleja — 137
22. KRAUSE, Johann Wilhelm (1757—1828), arhitekt, 1803—1828 TÜ ökonoomika-, tehnoloogia- ja tsiviilehituskunsti professor — 110, 129
23. LAMPE, Friedrich (Wilhelm?; 1776—1823), jurist, 1813—1823 TÜ prof. — 59

24. LEIBNITZ, Johann Theodor Anton (1765—1836), 1805—1836 TÜ raamatukoguhoidja — 87
25. LIEVEN, Carl Christoph v., vürst (1767—1844), vene riigitegelane, 1817—1828 TÜ kuraator — 76
26. LUNDBERG, Jakob Florentin (1782—1858), vaimulik, filoloog ja läti kirjanik, 1802—1805 TÜ stud. theol. — 66
27. MAJOR, August Gottlieb (1760—1812), vaimulik Rāpinas — 147
28. MEINSHAUSEN, Johann Friedrich (1782—1835), 1810—1821 TÜ raamatukaupmees — 115
29. MORGENSTERN, Joann Karl Simon (1770—1852), õpetlane, 1802—1836 TÜ elokventsi ja klassikalise filoloogia, esteetika-, kirjandus- ja kunstiajaloo prof., 1802—1839 TÜ raamatukogu direktor, 1803—1837 TÜ kunstimuseumi direktor — 94, 136
30. NAPIERSKY, Carl Eduard v. (1793—1864), ajaloolane, vaimulik ja pedagoog Liivimaal, 1810—1812 TÜ stud. theol. — 20
31. PARROT, Johann Leonhard v. (?—1836), Württembergi õukonna kammerdirektor — 8
32. PAULUCCI, Filippo, markii (1779—1849), Vene ja Sardiinia riigitegelane, Liivimaa kindralkuberner — 92
33. PETERSEN, Carl Friedrich Ludwig v. (1775—1822/1823), luuletaja, 1802—1822/1823 TÜ raamatukogu ja tsensuurikomisjoni sekretär, 1802—1819 TÜ saksa keele lektor — 21, 75
34. PETERSEN, Konstantin, meditsiiniüliõpilane Peterburis 1804. a. paiku — 84
35. PROHST, Friedrich Gottlob (Gottlieb?; 1744—1808), õuenõunik Tartus — 82
36. RATHKE, Martin Heinrich (1793—1860), zooloog ja anatoom, 1828—1837 TÜ prof. — 54, 55
37. RECK(E), Johann Friedrich v. (1764—1846), baltisaksa ajaloolane — 1—4
38. RICHTER, Otto Magnus Johann v. (1755—1826), võimukandja ja kirikutegelane Liivimaal — 36, 68, 107, 108
39. RUNTZLER, Otto Bernhard Friedrich (1802—1844), vaimulik Kuramaal, 1819—1822 TÜ stud. theol. — 69, 114
40. SABLER, Georg Christian (1776—1819), pastor Haljalas — 135
41. SCHMIDT, Nikolaus Heinrich, purjemeister, kortermeister Riias — 90
42. SCHNEIDER, arst Vogtlandis — 64
43. SCHWEBS, Friedrich Gustav Anton v. (1801—1885), jurist, ametnik ja poliitikategelane Riias, 1818—1821 TÜ stud. phil., jur. — 25, 83, 124, 134
44. SIEVERS, Paul v. (1798?—?), krahv, major — 37
45. SONNTAG, Karl Gottlob (1765—1827), vaimulik ja haridustegelane Riias, 1805 TÜ dr. theol. h. c. — 11, 14, 72, 88, 100, 101, 122, 125, 139, 142, 143
46. STROBEL, Johann Ernst (1760—1812), pastor Haapsalus — 77, 78, 80
47. STRUVE, Karl Ludwig (1785—1838), klassikaline filoloog, pedagoog Tartus ja Königsbergis, 1805—1814 TÜ eradotsent — 28, 33, 49, 57, 71, 105, 128, 131
48. STRUVE, Ludwig August (1795—1828), arstiteadlane, 1811—1814 TÜ stud. med., 1823—1828 TÜ prof. — 95, 96, 97, 99
49. TIESENHAUSEN, Carl Hermann Friedrich v., parun (1788—1849), jurist, kohtunik Liivimaal, 1807—1809 TÜ stud. jur. — 52
50. TIMM, Richard (1807—1829), 1825—1828 TÜ stud. theol. — 35, 51
51. VEGESACK, Ottiliana Helene v. (1749—1825), tütarlaste pansioni eestseisja Tartus — 79
52. WENDT, Peter David (1784—1848), vaimulik Liivimaal, 1802—1805 TÜ stud. theol. — 89

ЗАПАДНО-ЕВРОПЕЙСКИЕ ИЗДАНИЯ XV—XVII ВВ., ПОЛУЧЕННЫЕ В ДАР В 1802—1835 ГГ.

О. Нагель, Х. Танклер

Резюме

В статье рассматриваются западно-европейские издания XV—XVII вв., которые были получены в 1802—1835 гг. в качестве отдельных дарственных подношений.

В библиотеке отсутствуют регистрационные книги новых поступлений этого периода, поэтому источник появления книги в библиотеке трудно установить. В работе с редкими материалами именно определение происхождения имеет существенное значение.

В основу работы был взят список даров, составленный библиотекарями К. Ф. Петерсеном, А. Лейбницем и Э. Андерсом. Выяснилось, что за исследуемый период были получены в дар редкие издания от 52 лиц, из которых 30 — непосредственно связаны с Тартуским университетом. Более десятка редких изданий содержали дары Г. Ф. Гагемейстера, К. Г. Зонтага и В. К. Фрибе.

В результате работы составлен каталог 148 раритетов, полученных в дар, и список дарителей. В каталоге представлены инкунабулы (4), более 20 изданий первой половины XVI в. и 8 эльзевиров. Из авторов можно назвать Парацельса, Дж. Кардано, А. Ортелия, А. Кирхера, Ф. Клювера.

В дальнейшем предполагается изучить редкие издания, приобретенные путем закупок, а также поступившие целыми собраниями, в период до 1836 г.

DIE IN DEN JAHREN 1802—1835 ALS GESCHENK ERHALTENEN WESTEUROPÄISCHEN DRUCKWERKE DES 15.—17. JH.

О. Nagel, H. Tankler

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit werden die westeuropäischen Bücher des 15.—17. Jh. betrachtet, die die Universitätsbibliothek Tartu in den Jahren 1802—1835 als Einzelgeschenke erhalten hat. Für die genannte Periode gibt es in der Bibliothek keine Akzessionsbücher und es ist schwer die Provenienz der in dieser Periode erworbenen Bücher festzustellen. Bei der Arbeit mit den Raritäten spielen die Provenienzfragen aber eine wesentliche Rolle.

Als Grundlage dienten für die Arbeit die von den Bibliothekaren

Carl v. Petersen, Anton Leibnitz und Emil Anders geführten Geschenkreger. Es stellte sich heraus, daß in dieser Periode 52 Personen Raritäten geschenkt haben. Von ihnen waren 30 unmittelbar mit der Tartuer Universität verbunden. Mehr als zehn Raritäten enthielten die Geschenke von Heinrich v. Hagemeister, Karl Gottlieb Sonntag und Wilhelm Christian Friebe.

Als Ergebnis der Arbeit wurden Verzeichnisse zusammengestellt, die die geschenkten Raritäten und die Lieferanten widerspiegeln. Unter 148 seltenen Druckwerken gibt es vier Inkunabeln, über 20 Ausgaben aus der ersten Hälfte des 16. Jh. und acht Elzeviere. Von den Autoren seien Paracelsus, Gerolamo Cardano, Abraham Ortelius, Athanasius Kircher und Philipp Clüver genannt.

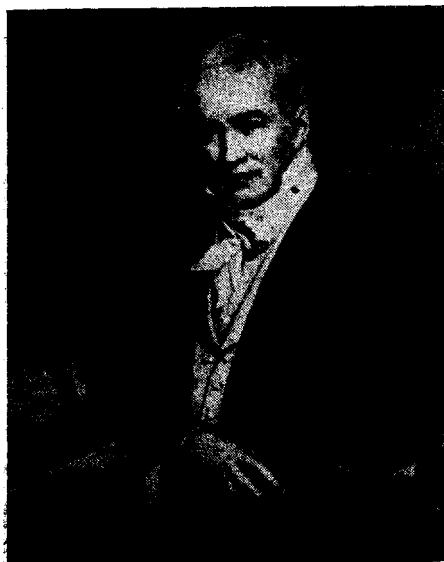
Für die weitere Forschung der Provenienz der Raritäten müßten in Zukunft auch die Druckwerke betrachtet werden, die in den Jahren 1802—1835 käuflich erworben sind, und diejenigen, die sich in den in dieser Periode erhaltenen Sammlungen finden.

ALEXANDER VON HUMBOLDTI KIRI JOHANN FRIEDRICH PARROTile TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TEADUSLIKUS RAAMATUKOGUS

E. Brik

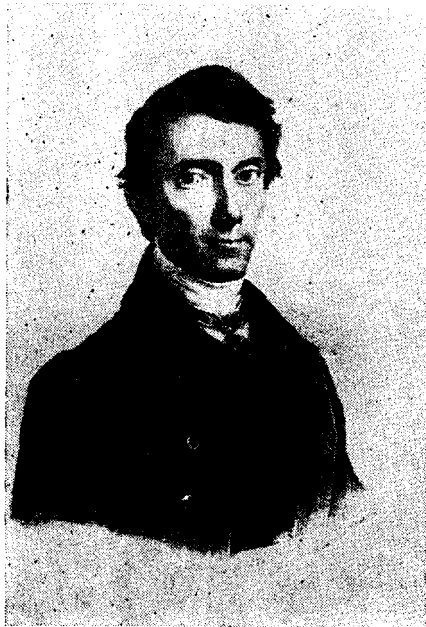
Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas säilitatakse 19. sajandi välja-
paistva loodus- ja maateadlase Alexander von Humboldti (1769—
1859) kirja, mis on saadetud Tartu ülikooli professorile J. F. Par-
rotile. Humboldti töödel oli põhjapanev mõju paljude teaduste,
eriti geograafia arengule.

Kirja saaja Johann Friedrich Parrot (1791—1841) oli esimese
Tartu ülikooli rektori Georg Friedrich Parroti poeg, Tartu ülikooli

Alexander von Humboldt (1769—1859)

kasvandik, sama ülikooli füsioloogia ja patoloogia (1821—1826) ning füüsika professor (1826—1841) ja rektor (1831—1833). Ta tegi mitu reisi: Püreneedesse, kaks Kaukaasiasse (1811, 1829—1830), Nordkapi ümbrusse magnetismi uurimiseks (1837). Tähtsaimaid Parroti teaduslikke ettevõtmisi oli tema reis Araratile. Tema ja H. Abovjan tõusid esimestena Ararati tippu.

Johann Friedrich Parrot (1791—1841)

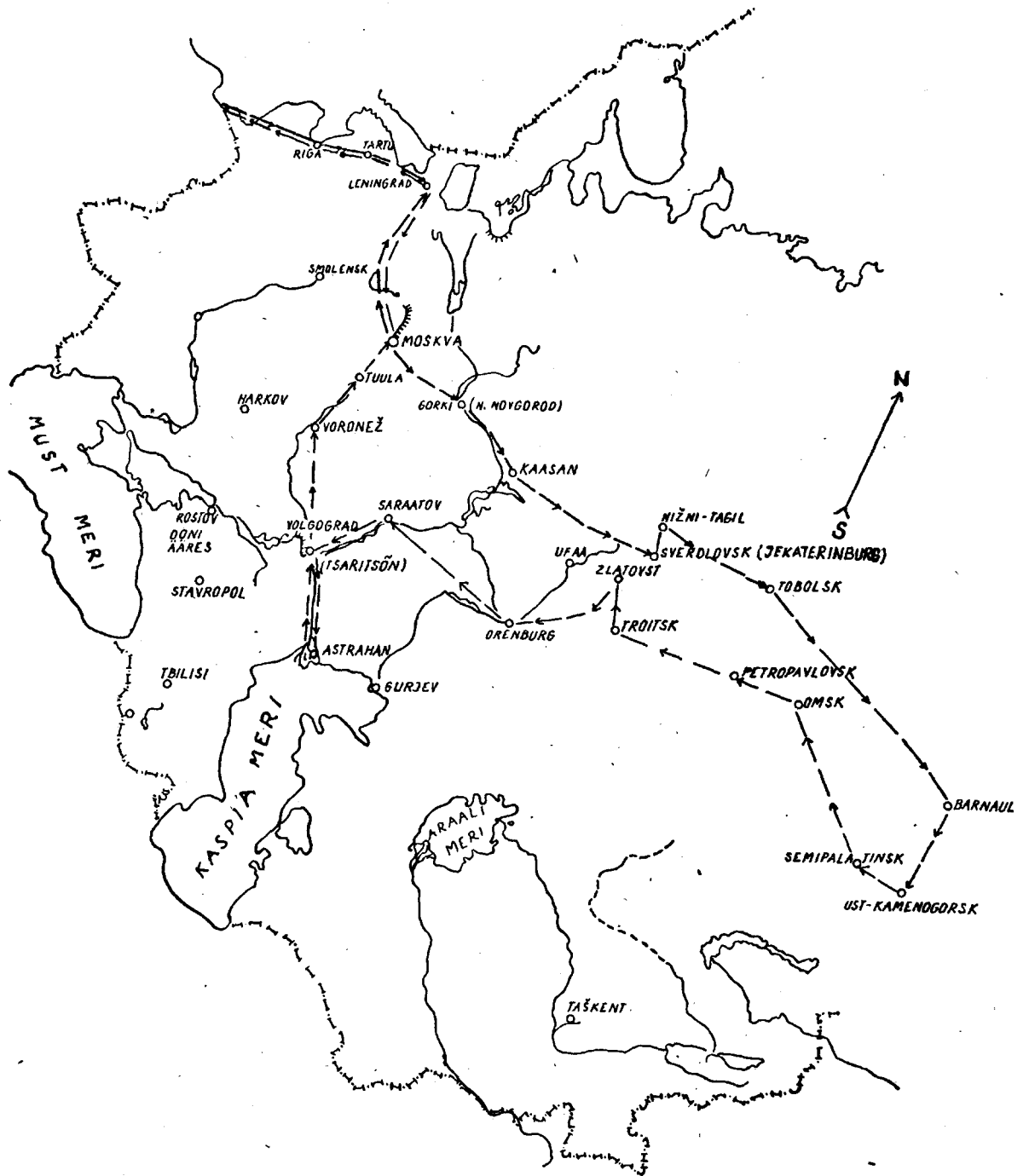
A. v. Humboldtil oli sidemeid mitmete Venemaa teadlastega, kusjuures paljudega neist liitsid teda sõprus ja ühised uurimistööd. 1827. a. andis Tartu ülikool talle meditsiini audoktori diplomi. Reisil mööda Venemaad 1829. a. kohtus ta ka Tartu ülikooli teadlastega. A. v. Humboldti töökordne reis kulges marsruudil Riia — Tartu — Peterburi — Valdai — Moskva — Nižni-Novgorod — Kaasan — Jekaterinburg — Nižni-Tagil — Tobolsk — Barnaul — Ust-Kamenogorsk — Semipalatinsk — Omsk — Petropavlovsk — Troitsk — Miass — Zlatoust — Vėrhne-Uralsk — Orenburg — Saraatov — Tsaritsõn — Astrahan — Voronež — Tuula — Moskva. Teekonna pikkus oli 15500 km.

Teel Lääne-Euroopast Venemaale ja tagasi peatus A. v. Humboldt Tartus. Oma viibimisest Tartus kirjutas ta Venemaa rahan-

ÄL. V. HUMBOLDTI MARSRUUT MÕÖDA VENEMAAD 1829. A.

MÕÖT 1:17000000

MARSRUUT →

dusministrile J. F. Kankrinile (1774—1849): «Meie veetsime huvitava päeva Derptis Ewersi, Ledebouri ja Engelhardtiga.»¹ Mainitud teadlastest J. Ph. G. Ewers (1779—1830) oli Tartu ülikooli õigusteaduse ja Venemaa ajaloo professor, 1818.—1830. a. Tartu ülikooli rektor. 1809. a. valiti J. Ph. G. Ewers Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemikuks ja 1826. a. sama akadeemia auliikmeks. C. F. Ledebour (1785—1851) oli Tartu ülikooli botaanika, mineraal- loogia ja zooloogia professor, Tartu ülikooli botaanikaiaia juhataja (1811—1836) ja Altai floora uurija. Geoloog M. F. v. Engelhardt (1779—1842), A. v. Humboldti ja J. F. Parroti sõber, õppis välismaal ja Tartu ülikoolis, teostas geoloogilisi uurimisi Saksamaal, Prantsusmaal, Krimmis ja Kaukaasias (1811. a.), ka Baltikumis ja Soomes. Ta oli esimesi Eesti geoloogilise ehituse uurijaid. Tartu ülikool andis talle audoktori nimetuse ja valis 1820. a. professoriks. M. F. v. Engelhardt kukkus 1831. a. õnnetult Uraali mägedes ekspeditsioonil ja pärast seda (1833) ravis end välismaal. Välismaal viibides kohtus ta Humboldtiga, sellest kirjutab Humboldt ka oma kirjas.

Tol korral, 1829. a., ei kohtunud Humboldt Tartus Parrotiga, sest enne Humboldti saabumist oli J. F. Parrot sõitnud Kaukaasiasse Ararati ekspeditsioonile. Humboldti ja Parroti tutvus algas varem, Parroti Pariisis viibimise ajal. Nimelt töötas Parrot 1815. a. Pariisis vene sõjaväearstina. Mõne aja pärast lahkus ta sõjaväest ja kuulus mitmes Euroopa ülikoolis loenguid. Tol ajal avanes tal võimalus tutvuda A. v. Humboldtiga ja teiste nimekate Euroopa teadlastega.²

TRU Teaduslik Raamatukogus säilitatav A. v. Humboldti kiri on tulnud J. F. Parrotile Tartusse 1834. a. Humboldti kirja säilitati Parroti perekonnas kuni adressaadi surmani. Hiljem rändas väärtuslik saadetus koos pärijatega Venemaale. Nii oli J. A. Bobrovi andmeil³ 1906. a. kiri J. F. Parroti pojapoja insenerkapten Parroti käes.

A. v. Humboldti kiri on kirjutatud saksa keeles ülipeene käekirjaga, nii et selle lugemisel ja vene keelde tõlkimisel kasutas J. A. Bobrov suurendusklaasi. Vene keeles on kiri avaldatud kaks korda, 1906. ja 1962. a.⁴, kusjuures 1962. a. avaldatus on kasutatud J. A. Bobrovi 1906. a. tõlget, millele ka viidatakse.

Pärast Parroti perekonna viimase järeltulija surma sattus A. v. Humboldti kirja originaal uuesti Tartusse. 1963. a. sai Tartu Riikliku Ülikooli rektoraat Moskvast Parrotite naabritelt paki,

¹ Д. Н. Анучин. Александр фон Гумбольдт как путешественник и географ, в особенности как исследователь Азии. М., 1915, с. 180.

² Е. А. Бобров. Из переписки Ал. Гумбольдта. — Варшавские известия, 1906, кн. 3/4, с. 5.

³ Samas, lk. 3.

⁴ Переписка Александра Гумбольдта с учеными и государственными деятелями России. М., 1962, с. 119—121.

Handwritten note in a circle: "No. 100" and other illegible text.

Main body of handwritten text, appearing to be a letter or report, written in a cursive script. The text is dense and covers most of the page.

Vertical handwritten notes on the left margin, including the name "W. H. ...".

III lehekülg

milles oli mitu J. F. Parrotile saadetud kirja, nende hulgas A. v. Humboldti oma. Peale kirjade leidus pakis veel raamatuid, muude hulgas J. F. Parroti teose «Reise zum Ararat» üks eksemplar, mille esikaane siseküljel on J. F. Parroti abikaasa pühendus pojale. Pakis oli J. F. Parrotile kuulunud esemeid, ka uurimisinstrumente, mida ta oli kasutanud Ararati ekspeditsioonil. Kõik need andis rektoraat hoiule TRU Teaduslikku Raamatukokku.

A. v. Humboldti kiri on kirjutatud neljal leheküljel, neist 3. ja 4. leheküljel leiame kummalgi kaks ääremärkust. Kirja lõpus järgneb allkirjale veel P. S. tüüpi juurdekirjutus, kuigi P. S. ise pole märgitud. Oletatavasti tegi kirja autor need märkused ja juurdekirjutuse pärast kirja lõpetamist, soovides nii täiendada ja selgitada kirja teksti.

3. ja 4. leheküljel, ülalpool, on sõõriga piiratud järgmised märkused: 1) lk. 3 «des MSS u S. 33 der gedrukten Reise», mille kuuluvust kirja teksti määrab märk F, 2) lk. 4 on analoogiline märkus sõõris «des MSS od S. 13 der gedrukten Reise». Selle märkme koht tekstis on tähistatud märgiga ⊥.

Samadel lehekülgedel alumises põiki kirjutatud märkused paigutati J. A. Bobrovi (1906, 1962) eeskujul originaalteksti lõppu.

Kiri saabus Tartusse 1963. a. tugevasti kulunult, kohati koosnes kirjapoogen üksikutest lagunenu osadest. Võib arvata, et 20. sajandi alguses, kui J. A. Bobrov kirja tõlkis, oli kiri juba tugevasti lagunenu. Selleks, et hõlpsamini orienteeruda kirja üksikutes osades, märgiti neile pliiatsiga lehekülgede numeratsioon (1, 2, 3, 4).

Artiklile lisatud A. v. Humboldti kirja fotokoopia on tehtud enne restaureerimist. Kiri restaureeriti 1969. a. TRU Teadusliku Raamatukogu hügieeni- ja restaureerimisosakonnas.

Al. v. Humboldti kiri J. F. Parrotile

Kirja koopia

Unser gemeinschaftliche Freund, Herr von Engelhardt, wird Ihnen gesagt haben, Verehrungswerthester Herr Staatsrath, mit welcher Sehnsucht ich Ihrer wichtigen Reise nach dem Ararat entgegen sah; wie seit der Zeit, wo ich die Freude Ihres Umganges in Paris genoss, ich allen Ihren Arbeiten und Unternehmungen mit dem grössten und herzlichsten Interesse folgte. Diese Zeilen haben keinen anderen Zweck, als Ihnen meinen Dank auszudrücken, für den Genuss welchen mir das Durchlesen der bereits gedrukten Bogen Ihrer Reise gewährt hat. Ich bin so indiscret gewesen, die Besteigung des Gipfels selbst unserem edlen Monarchen in Abendstunden, in Potsdam, vorzulesen und alle Hörenden haben den Muth, die Entschlossenheit und die rein wissenschaftliche Thätigkeit bewundert, mit der Sie dieses wichtige Unternehmen ausgeführt. Sie wissen [2] vielleicht selbst nicht, dass ich, als ein Geschenk der Kaiserin, einige Gebirgsarten und Pflanzen von dem heiligen Gipfel besitze. Sie wurden mir in Fischbach, bei dem letzten Schlesischen Aufenthalte Ir Majestät gegeben und ich habe sie, zu Ihrem Andenken, mein vieljähriger verehrter Freund, in die kön. Mineralien Sammlung niedergelegt. Der Druk Ihres tref-

lichen Werkes ist, wie wie ich von Prof. Hofmann höre, der Vollendung nahe: ein listiger Anfall von kaltem Fieber hat mich gehindert Ihnen früher diese Zeilen zu schreiben; jetzt aber eile ich Ihnen einen Brief unseres berühmten Astronomen mitzutheilen der Sie auf eine Rectification einiger Zahlen in dem Nivellement aufmerksam machen soll. Würden Sie dadurch zu einer kleinen Beilage bewogen, so wage ich die freundschaftliche Bitte an Sie, mein Verehrter Freund, in dieser Beilage Sich noch etwas umständlicher über den Vorzug Ihrer neuen Arbeit vor der früheren (sogar zwiefachen) auszudrücken. Ich glaube Sie sind es Sich Selbst und der Wissenschaft schuldig, da dieser Gegenstand seit 20 Jahren [3] so lebhaft das Publikum beschäftigt hat. Die Mittel, die Sie 1811 und 1830 mit so rühmlicher Anstrengung angewandt, sind sich fast gleich, und wenn Sie Selbst sagen S.349 des MSS u S.33 der gedruckten Reise, dass die neuere Messung kein geringeres Zutrauen verdient als die von 1811, so folgt daraus nicht eigentlich dass man der neuen allein folgen soll. Es ist etwas sehr edles mit Freimüthigkeit und strenger Unpartheilichkeit ein Urtheil über seine eigene und mit so vieler Mühseligkeit erkaufte Arbeit zu fällen, aber ein so wichtiges Resultat, um bei anderen die Ueberzeugung zu erregen, die Sie jetzt Selbst haben, verdient etwas mehr Entwicklung, (vergleich mit dem früher von Ihrem Hofman und Helmersen Beobachteten), als Sie in Ihrer jezigen Schrift dem Gegenstande geschenkt. Wollten Sie nicht in einem Zusaze die Hoffnung aussprechen, ein wohl verglichenes Barometer in Astrakhan aufzustellen da dreijährige Beobachtungen dort an homonymen Stunden, in Mittelzahlen so entscheidend sein würden?

Ich sende Ihnen die Abschrift der sehr wenig interessanten Beobachtungen, die ich mit Gustav Rose u. Ehrenberg vom 9ten bis 27 Oct. anstellte. Sie sehen aus dem *helas!*, welches ich treu abschreibe, wie erschrocken ich selbst war, als ich von Sarepta nach dem Don kam und so wenig Unterschied fand! Ich schob die Schuld natürlich auf meteorol. Veränderungen und Mangel gleichzeitiger Beobachtungen, Vergleichung mit dem viel zu fernen Casan gaben mir auch das Caspische Meer nicht niedriger, als der Ocean, aber wie furchterlich Schwankte das Bar. in jener Jahreszeit! Ich erwähnte diesen Zweifel nicht in meinen *Fragmentens asiaticues*, weil ich durch vereinzelte, und darum unsichere Beobachtungen nicht den Glauben an ein Resultat schwächen wollte, das [4] Sie und Herr v. Engelhardt mit so vieler Anstrengung erlangt hatten. Die Beob. in Orenburg und Gurieff schienen mir seitdem den niederen Spiegel des Caspischen Meeres zu bekräftigen und, wie Hr Enke, bin ich jetzt selbst nicht ohne Zweifel über alle Stations Nivellements, wo mit der Zahl der Stationen die constanten Fehler sich häufen.

Sie verzeihen gewiss einem alten Freunde die Freiheit dieser Aeusserungen: auch das geometr. Nivellement der Lagen zwischen Don und Wolga lässt mir Zweifel, da es zwischen Katschalinsk und Zarytzin 31 Fuss weniger giebt als Ihre Barometer Messung (161—130 F S.309 des MSS od S.13 der gedruckten Reise) Ein Unterschied von fast $\frac{1}{5}$. Darf ich Sie bitten unserem theuren leidenden Freunde Hr von Engelhardt meine besten Grösse zu bestellen, auch Herrn Hofmann, wenn er (wie ich hoffe) in Dorpat ist! Empfangen Sie den wiederholten Ausdruck meiner hohen Achtung und freundschaftlichsten Anhänglichkeit.

Berlin
den 28 Mai
1834.

Al. Humboldt

Ich trage Ihrem Buchhändler auf, das Werk nicht eher auszugeben als bis Sie, mein Verehrtester, ihm geschrieben haben, es zu thun, mit oder ohne die kleine Beilage der Erörterung. Dass Sie von den Einlagen A.B.C. freien Gebrauch jetzt od. künftig machen können, versteht sich von selbst.

Meine innigste Verehrung an Hr Ritter v Struve. Sind noch keine Längenergebnisse vom Hr Federow über Barnaul gekommen?

Wie schade dass bei so vielen Materialien die Sie und H. Federow gewiss besitzen, Sie Ihre Reise nicht mit einer detaillirteren Karte ausgestattet haben. Eine zweite Ausgabe wird dazu Gelegenheit geben. Auf der jezigen kleinen Karte sind vergessen die Namen: Kalaus, Koküssur (Gokoll) u. selbst Kuma, was zum Verständniss von p. 18—23 zu bedienen.

Warum glauben Sie, dass aus den durch ein ganzes Jahr fortgesetzten Bar. Beob. von Hofmann in Orenburg sich über die Höhe von Orenburg über dem Schwarzen Meere nichts schliessen lasse. p. 13 Ihrer gedr. Reise.

Kõnealune kiri sisaldab Venemaa territooriumi, eriti Kaspia mere taseme uurimise probleemi ja J. F. Parroti Ararati-ekspeditsiooni tulemuste analüüsi. Kirjast selgub, et Humboldt oli põhjalikult tutvunud J. F. Parroti teose «Reise zum Ararat» käsikirjaga ja aidanud kaasa selle trükkimisele Berliinis. Peale selle peegeldub kirjas Humboldti eriline huvi Venemaa territooriumi geograafilise uurimise vastu: ta soovib rajada statsionaarse vaatluspunkti Astrahanis ja tunneb huvi laiuskraadide mõõtmise vastu Barnaulis. Põhjalikumalt on käsitletud Kaspia mere taseme määramist, sest Parrot oli ise kahel korral nivelleerinud Kaspia ja Musta mere vahelist ala baromeetri abil — esmakordselt üliõpilasena 1811. a. koos M. F. v. Engelhardtiga Krimmi ja Kaukaasia ekspeditsioonil,⁵ hiljem (1829—1830) Ararati ekspeditsiooni ajal.

A. v. Humboldt toob kirjas esile J. F. Parroti ekspeditsiooni tulemusi ja ka puudusi, nii et kirja võib vaadelda kui A. v. Humboldti mitteametlikku retsensiooni Parroti teosele «Reise zum Ararat», mis ilmus Berliinis 1834. aastal. Teos koosneb kahest osast ja lõppu paigutatud lisast. Raamatu esimeses osas kirjeldatakse Ararati ekspeditsiooni käiku ja teises ekspeditsiooni ajal tehtud uurimiste tulemusi. Teose lõppu on paigutatud lisa, mille autor kirjutab pärast Humboldti kirja saamist. Humboldt soovitas Parrotil kirjutada lisa, et käsitleda põhjalikumalt Kaspia ja Musta mere vahelise ala baromeetrilist nivelleerimist. A. v. Humboldt juhib oma kirjas tähelepanu sellele, et kuna kaks J. F. Parroti poolt teostatud nivelleerimist Põhja-Kaukaasias (1811. ja 1830. a.) andsid erinevaid tulemusi, peaks autor põhjalikult valgustama raamatu lisas viimase, 1830. a. nivelleerimise tulemusi, võrreldes neid 1811. a. omadega. Humboldt rõhutab, et Kaspia mere taseme määramine on juba 20 aasta jooksul olnud teadlasi elavalt huvitav probleem ja et see otse kohustab Parrotit analüüsi tegema. Nii sai J. F. Parroti teose kaudu tuntuks Humboldti teaduslik seisukoht Kaspia mere taseme määramises.

A. v. Humboldt viitab kirjas tuntud Berliini astronoomi J. F. Enke (1791—1865) kirjale, mis oli lisatud Humboldti kirjale, kuid pole säilinud. Enke kiri oli samuti pühendatud Kaspia mere taseme probleemile, nagu see selgub Humboldti kirjast ja J. F. Parroti raamatust.

⁵ M. F. Engelhardt, F. Parrot. Reise in die Krim und den Kaukasus (mit 6 Karten). Berlin, 1815.

Reise zum Ararat

VON

Dr. Friedrich Parrot,

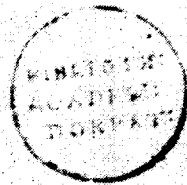
Professor der Physik zu Dorpat, Russisch Kaiserlichen Staats-Rathe,
Ritter des Ordens der heil. Anna zweiter Classe mit der Kaiserlichen Krone
u. s. w.

unternommen

in Begleitung der Herren

Candidaten der Philosophie **Wassili Fedorov,**
Stud. der Mineralogie **Maximil. Behaghel von Adlerskron,**
Studiosen der Medicin **Julius Hehn und Karl Schiemann.**

Mit vier Kupfertafeln und einer Karte.

Erster Theil.

Berlin, 1834.

bei H. H. Hartz und Spener'schen Buchhandlung

8. J. Josephy

Samas kirjas saatis Humboldt J. F. Parrotile koopiad oma Venemaa-reisi vaatluste tulemustest. Reis toimus ajavahemikus 9.—27. novembrini 1829. a., reisikaaslasteks olid G. Rose ja G. Ehrenberg. Mõõtmise tulemustest tegi A. v. Humboldt järelduse: Kaspia mere tase ei ole allpool ookeani pinda, kuigi meteoroloogilised tingimused võisid mõõtmise tulemusi mõjutada. A. v. Humboldt ütleb kirjas end koos J. F. Enkega mitte lahti saavat kahtlust, et nivelleerimispunktide kasvades suurenevad ka vead.

Alles hiljem jõuti tõeni, et maapinna kõrguse määramine baromeetrite abil ei anna täpseid tulemusi. Sellega vahest ongi seletatavad J. F. Parroti kahe nivelleerimise tulemuste erinevused Põhja-Kaukaasias ja A. v. Humboldti kahtlused.

Kirja samalt leheküljelt leiame veel ühe kriitilise märkuse J. F. Parroti teose «Reise zum Ararat» kohta. Humboldti ei rahuldanud raamatule lisatud Kaukaasia kaart. Ta mainib, et kaardil puuduvad paljud kohanimed ja isegi Kuma jõgi ning et see kohati raskendab raamatu teksti mõistmist.

Erilist huvi pakuvad A. v. Humboldti kirjas peegelduvad kontaktid Tartu ülikooli mitme tuntud teadlasega. Näiteks mainitakse E. Hofmanit ja G. v. Helmerseni. Mõlemad saatsid 1829. a. Humboldti teekonnal Uraali mägedes, kus nad 1828.—1829. a. uurisid Lõuna-Uraali ala.⁶ Mõlemad maadeuurijad olid Tartu ülikooli kasvandikud. Humboldti eestkostel suunati nad hiljem välismaale end täiendama, kus nad said kuulata paljude väljapaistvate teadlaste loenguid, sealhulgas ka A. v. Humboldti omi. E. Hofman (1801—1871) tegi juba üliõpilasena ümbermaailmareisi koos O. E. Kotzebuega. G. v. Helmersen (1803—1885) määrati 1838. a. Peterburi Mäeinstituudi professoriks. 1844. a. alates oli ta Peterburi Teaduste Akadeemia adjunkt, 1847. a. valiti akadeemikuks, 1865.—1872. a. töötas Mäedepartemangu direktorina.

Et A. v. Humboldt tundis tõepoolest suurt huvi Venemaa territooriumi geograafilise uurimise vastu, näitab ka kirjas esitatud küsimus, kas pole saadud Barnaulist V. F. Fjodorovilt laiuskraadide mõõtmise tulemusi. V. F. Fjodorov (1802—1855) oli Tartu ülikooli kasvandik, 1825. a. alates töötas tuntud astronoomi W. Struve abilisena, võttis astronoomina osa J. F. Parroti Ararati-ekspeditsioonist 1829.—1830. a. Aastatel 1832—1837 viibis ta uurimisretkel Siberis, kus teostas mitmete geograafiliste punktide määramist astronoomilisel meetodil, millest ka A. v. Humboldt oma kirjas räägib. Hiljem oli ta Kiievi ülikooli professor ja rektor ning rajas Kiievi observatooriumi.

Kirjas on lühidalt juttu ka Humboldti enda tööst «Fragments asiatiques» (täpsemalt «Fragments de géologie et de climatologie asiatiques». 1—2, Paris, 1831), mis sai aluseks A. v. Humboldti suuremale kolmeköitelisele teosele «Asie Centrale. Recherches sur

⁶ E. Hofman, G. Helmersen. Geognostische Untersuchungen des Süd-Ural Gebirges. Berlin, 1831.

les chaines de montagnes et la climatologie comparée», 3 vol. Paris, 1843.^{7,8}

Ulaltoodust selgub, et A. v. Humboldti kirjas käsitletakse üht 19. sajandi loodusteaduse aktuaalsemat probleemi — Kaspia mere taseme määramist, võrrelduna ookeani pinnaga. Humboldti kiri aitas tõhusalt kaasa selle küsimuse sügavamaks uurimiseks ja kiiremaks lahendamiseks. Tema ideed, esitatud vaadeldavas kirjas, levisid kiiresti Venemaa teadusemaailmas.

Kirjast nähtuvad maailmakuulsa teadlase isiklikud sidemed mitme Tartu ülikooli teadlasega, kelle kaudu A. v. Humboldti ideed mõjutasidki loodusteaduste arengut Venemaal ja eeskätt Tartu ülikoolis.

A. v. Humboldti kiri J. F. Parrotile on väärtuslik ajalooallikas ning kuulub Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu 19. sajandi harulduste hulka.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. A. v. Humboldti kiri F. Parrotile. TRÜ Teaduslik Raamatukogu. Mscr. 1163.

2. Анучин Д. Н. Александр фон Гумбольдт как путешественник и географ, в особенности как исследователь Азии. М., 1915.

3. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевского, б. Дерптского, университета за сто лет его существования (1802—1902). Под. ред. Г. В. Левицкого. Т. 1—2. Юрьев, 1902—1903.

4. Бобров Е. А. Из переписки А. Гумбольдта. — Варшавские известия, 1906, кн. 3/4, с. 1—15.

5. Parrot, F. Reise zum Ararat. Berlin, 1834.

6. Переписка Александра Гумбольдта с учеными и государственными деятелями России. М., 1962.

ПИСЬМО АЛЕКСАНДРА Ф. ГУМБОЛЬДТА ИОГАННУ ФРИДРИХУ ПАРРОТУ В СОБРАНИИ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Э. Брик

Резюме

В Научной библиотеке Тартуского государственного университета в отделе рукописей и редких книг хранится письмо выдающегося ученого и путешественника 19 в. Александра ф. Гумбольдта, адресованное естествоиспытателю и путешественнику

⁷ Е. А. Бобров, 1906, с. 10.

⁸ Venekeelses tõlkes ilmus «Fragments asiaticques» pealkirja all «Путешествие барона Александра Гумбольдта, Эренберга и Розе в 1829 году по Сибири и к Каспийскому морю». СПб., 1837.

профессору Тартуского университета И. Ф. Парроту (млад.), сыну первого ректора Тартуского университета.

Содержание письма посвящено вопросам географического исследования территории России, в частности, определения уровня Каспийского моря, а также ряду вопросов, связанных с Араратской экспедицией Паррота. Письмо А. ф. Гумбольдта можно рассматривать как его неофициальную рецензию на работу Паррота "Reise zum Ararat" (Berlin, 1834).

Из содержания письма видны тесные научные и дружеские связи А. ф. Гумбольдта со многими учеными Тартуского университета.

В русском переводе письмо опубликовано в 1906 и 1962 гг.

DER BRIEF ALEXANDER VON HUMBOLDTS AN JOHANN FRIEDRICH PARROT IN DER WISSENSCHAFTLICHEN BIBLIOTHEK DER UNIVERSITÄT TARTU

E. Brik

Zusammenfassung

In der Abteilung der Handschriften und seltenen Bücher der Wissenschaftlichen Bibliothek der Universität Tartu wird ein Brief des berühmten Wissenschaftlers und Forschungsreisenden Alexander von Humboldt aufbewahrt. Der Brief ist an den Professor der Dorpater Universität Parrot (den Jüngeren) adressiert. Der Inhalt des Briefes ist der geographischen Erforschung des russischen Territoriums gewidmet, besonders der Vermessung des Niveaus des Kaspischen Meeres und auch einigen Fragen, die mit Parrots Ararat-Expedition verbunden sind.

Alexander von Humboldts Brief kann man als seine nichtamtliche Rezension zu J. F. Parrots Werk «Reise zum Ararat» (Berlin, 1834) betrachten.

Der Inhalt des Briefes zeigt Humboldts enge wissenschaftliche und freundschaftliche Beziehungen mit vielen russischen, besonders aber mit Tartuer Wissenschaftlern jener Zeit.

SCHNAKENBURGI KIRJASTUS JA TRÜKIKODA (1875—1884)

I. Loosme

I. Schnakenburgi trükikoja ja kirjastuse tekkimine ning areng

Seoses Tartu ülikooli taasavamisega 1802. a. sai Tartus töötav M. G. Grenziuse eratüpograafia ülikoolitrükikoja nimetuse. Sajandi kestel liikus trükikoja sisseseade ja ühtlasi ülikoolitrükikali tiitel ja funktsioonid ühelt omanikult teisele.¹ Ettevõttes trükiti ülikooli väljaandeid, kuid trükiti ja kirjastati ka eestikeelseid vaimulikke raamatuid, kooliraamatuid, kalendreid ja aja edasi minnes järjest enam juturaamatuid ja populaarteaduslikke raamatukesi. Tegevuse esimestel aastakümnetel oli Grenziuse rajatud ettevõtte Lõuna-Eesti tähtsaimaks eesti raamatu väljaandmise keskuseks. 1868. a. ostis trükikoja, mille juurde tol ajal kuulus ka litograafia, Lüübekist pärinev ja mõnd aega Tartus kirjastamisega tegeleval Wilhelm Heinrich Christian Gläser. Temalt läks ettevõtte 1875. a. Riias asuva Schnakenburgi tüpo-litograafia ning kirjastusfirma valdusse.

Preisimaalt Neuruppinist pärinev Schnakenburgide suguvõsa oli 18. saj. lõpul Hamburgi asunud ja sealt järgmise aastasaja algul Venemaale ja Baltimaale rännanud. Hamburgis sündinud kaupmees Ludwig Wilhelm Schnakenburg (1785—1856) astus 1808. a. Riia kodanikuks. Ta seitsmes laps, Riias sündinud Conrad Edmund Heinrich (vkj. 28. XI 1820—13. III 1894), töötas samias kaupmehena ja suurgildi vanemana ning 1859. a. alates oli trükikoja omanik. C. E. H. Schnakenburgil oli kümme last,² kellest neli osales trüki- ja kirjastustegevuses Tartus 19. saj. kolmandal veerandil ja 20. saj. algul. — Nad olid üksteise järel vanuse järjekorras Gläserilt ostetud trükikoja ja kirjastusäri valdajaiks.

¹ 1818. a. J. Chr. Schünmannile, 1840 Schünmanni lesele, 1849 firmale Schünmanni lesk ja C. Mattiesen, 1865 läks Schünmanni lese trükikoja sisseseade raamatukaupmees E. J. Karowile, kelle valduses see püsis 1868 aastani.

² A. Buchholtz. Materialien zur Personenkunde der Ostseeprovinzen. Bd. 43, S. 1049—1051, S. 1049/pg. 1—45. — Käsikiri Läti NSV TA Pearaamatukogus.

Riia oli 19. saj. teisel poolel tähelepanuväärseim kultuuri- ning raamatukeskus Balfimail. Tartut ühendasid Riiaga üsna tihedad raamatukaubanduslikud ja polügraafia-alased sidemed. Sealt telliti paberit, trükitähti, illustatsioonide klišeetid jm. tüpograafilisi materjale. Muidugi varustasid Riia kaupmehed ülikoolilinna ka raamatutega. Riias oli 1875. a. 3 suurt kõrgetasemelise sisseseadega trükikoda ja lisaks veel mitu väiksemat.³ Marstalli tänaval asuval Schnakenburgi tüpo- ja litograafial oli nende hulgas tagasihoidlik koht ja nähtavasti ei torganud ettevõtte eriliselt silma ka ei läti- ega saksakeelsete raamatute kirjastamisega.⁴ Siiski rakendati siin litograafiat, stereotüüpiat, galvanoplastikat, graveerimist ja ettevõtte juures asus ka köitekoda. See lõi soodsad võimalused iga liiki rakendustrükiste, kaartide, tabelite ja illustreeritud väljaannete trükkimiseks ning kartonaažtööde teostamiseks.⁵

Nagu Riia oli läti tõusva kultuurielu keskuseks, nii oli Tartu eesti areneva rahvusliku liikumise, vaimu- ja kultuurielu tsentrumiks. Tähtsamad rahvuslikud üritused ja ettevõtmised toimusid Tartus või olid seotud Tartuga. Siin jätkasid tegevust Opetatud Eesti Selts, 1872. a. asutatud Eesti Kirjameeste Selts, laulu- ja mänguselts «Vanemuine». Seoses Tartu ülikooli tegevuse laiendamisega koondus Eestis arenev teaduselu eelkõige Tartusse. Tartu oli kujunenud juba sajandi esimesel poolel ka silmapaistvaks raamatukeskuseks. Tähtsaimaks kirjastajaks ja trükikojaomanikuks oli siin sajandi teisel veerandil Saksamaalt Eestisse asunud tõhusa polügraafilise ettevalmistusega ärimees Heinrich Laakmann (1802—1891). Laakmannile oli mitu aastakümnet kuulunud esikoht eesti kirjavara väljaandmisel ja 1867. a. oli ta asutanud esimese eesti raamatukaupluse. Teiseks võistlejaks Schnakenburgidele oli kõrgema hariduse ja avara silmaringiga ajakirjanik C. E. J. Mattiesen (1835—1888), kes juhtis sel ajal Tartu kõige moodsamat ja tehniliselt kõrgetasemelist trükikoda. Mattieseni ettevõtte torkas silma eelkõige saksakeelsete teaduslike tööde, käsiraamatute ja õpikute väljaandmisega. Tartu kolmanda trükikoja omandamine Gläserilt, kes seni ka eestikeelseid raamatuid oli välja andnud, töötas Schnakenburgidele nähtavasti häid võimalusi oma ettevõtte laiendamiseks. Tingimused Tartus olid selleks võib-olla mõneti soodasamad kui samal ajal Riias, kus konkurents oli suurem.

1. veebr. 1875. a. teatas C. E. H. Schnakenburgi vanem poeg Ludwig Heinrich Schnakenburg ajalehe «Dörptsche Zeitung» veergudel, et ta on ostnud W. Gläserile kuulunud trükikoja ja kir-

³ A. Buchholtz. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588—1888. Riga, 1890, lk. [229] jj.

⁴ Schnakenburgi nimi puudub läti teatmeteostes: Latviešu konversācijas vārdnīca. 19. Rīga, 1939; Latvijas PSR mazā enciklopēdija. 3. Rīga, 1970. — Ka eelnevalt viidatud Buchholtzi teos ei nimeta Schnakenburgi trükikoda.

⁵ Vrd. Neuer Dorpater Kalender 1876. Dorpat, [1875, lisa lk. 4—5].

Unterzeichneter macht hierdurch die Anzeige, dass er seine
Buchdruckerei und Verlagsbuchhandlung,

sowie seine

Bücher- und Noten-Leihanstalt

mit allen Activen und Passiven an Herrn **L. H. Schnakenburg** in Riga verkauft hat.
Hochachtungsvoll

W. Gläser.

Gemäß vorstehender Erklärung des Herrn W. Gläser habe ich dessen
Buchdruckerei und Verlagsbuchhandlung,

sowie seine

Bücher- und Noten-Leihanstalt

mit allen Activen und Passiven übernommen und werde diese Geschäfte in der
Firma

Verlag von

Schnakenburg's litho- & typographischer Anstalt

in Vereinigung mit dem Rigaer Geschäfte fortführen.

Ich werde für das Gedeihen der mir überkommenen Unternehmungen eifrig
bemüht sein und erbitte für dieselben die Gunst des geehrten Publikums.

Zum Vorstände der Geschäfte in Dorpat ertheilte ich Herrn **Joh. Bergmann**
aus Riga Vollmacht.

Hochachtungsvoll

L. H. Schnakenburg.

L. H. Schnakenburgi kuulutus W. H. Chr. Gläseri trükikoja ja kirjastuse
ülevõtmise kohta

jastuse ning ühendanud Riias asuva Schnakenburgi kirjastuse ja
lito-tüograafiaga. L. H. Schnakenburg (vkj. 8. IV 1849—8. III
1891)⁶ jäi elama Riiga ja Tartu filiaali ärijuhiks sai Johann Lud-
wig Rudolph Bergmann⁷. J. Bergmann (s. 1829 Riias) oli lõpetan-
ud Tartu ülikooli teoloogiateaduskonna ja seejärel töötanud Riias
ja Riia lähikonnas mitmetel vaimulikel ametikohtadel. Ta oli
1873. a. alates Läti Kirjanduse Seltsi liige ja hiljem töötas samas
raamatukoguhoidjana⁸. Gläseri ettevõtte anti Schnakenburgi fir-

⁶ A. Buchholtz. Materialien zur Personenkunde... Bd. 43, S. 1049/pg. 31.

⁷ Vrd. Dörptsche Zeitung 1. II 1875, lk. 4.

⁸ A. W. Keussler und K. E. Napiersky. Beiträge zur Geschichte der
Kirchen und Prediger in Livland. Riga, 1877, lk. 48.

Schnakenburgi trükikoja ja kirjastuse hoone

male üle kogu aktiva ja passivaga, koos pooleliolevate töödega ja kirjastuse laoga, kuhu kuuluvaid trükiseid uus omanik asus kohe levitama. Ühtlasi läks Gläserilt Schnakenburgi valdusse omal ajal ülikooli raamatukaupmehele E. J. Karowile kuulunud laenuraamatukogu, mis sisaldas rikkalikult saksa-, inglise- ja prantsusekeelset ilukirjandust ja noote.* Trükikoda ja kirjastus jätkasid tööd kondiiter Borcki majas Suurturu ja Jaani tn. nurgal (praegu Nõukogude väljak ja Ülikooli tn.) raekoja platsi serval, kuhu Gläser oli trükikoja üle viinud 1870. a. Kohe veebruarikuul asuti kirjutama saksa- ja eestikeelseid teoseid ja vastu võtma tüpo- ja litograafilisi töid. Samas hoones avati ka iga päev k. 8—19 raamatukogu, kust laenutati soovijaile tasu eest raamatuid.⁹

Paaril esimesel aastal domineeris Schnakenburgi raamatutoodangus saksakeelne kirjandus. Ülikoolitrükkali tiitlit kandes jätkati ülikooli väljaannete avaldamist, trükiti õppejõudude teaduslikke töid, dissertatsioone, kõnesid, ülikooli seadusi ning korraldusi, loengute kavu, koosseisude nimestikke jt. ametkondlikke materjale. Seejuures ei olnud Schnakenburg ainukene Tartu ülikooli väljaannete trükkija. Mitmesuguseid ülikooli materjale trükisid ligikaudu võrdsel hulgal Schnakenburgiga ka H. Laakmann ja C. E. Mattiesen, väitekirju ja teaduslikke töid avaldati ühtlasi väljaspool Eestit. Schnakenburgi esimeste trükiste hulka kuulusidki 1875. a. kevadel Tartu ülikoolis-kaitstud väitekirjad — G. Hohenhauseni «Experimenteller Beitrag zur Kenntniss d. septischen Pneumonie» ja Fr. Veh «Ueber die Wirksamkeit klar filtrirter faulender Flüssigkeiten». Esimestel tegevusaastatel kirjastati G. J. Schultz-Bertrami, Fr. Sintenise, A. Köhleri, E. Bergmanni, E. Rusowi jt. teadlaste töid. Jätkati Gläseri alustatud Chr. Kelchi «Lief-ländische Historia. Continuation», samuti perioodiliste väljaannete «Dorpater medicinische Zeitschrift» ja «Neuer Dorpater Kalender» väljaandmist. Esimese kümne aasta vältel domineerisid Schnakenburgi saksakeelse kirjastustoodangu hulgas teaduslik kirjandus, käsiraamatud ja õpikud. Rohkesti kordustrükke avaldati W. Nerlingi populaarsetest matemaatikaraamatutest. 1879. a. ilmus saksa keeles J. Kunderi populaarne raamat «Leitfaden der Naturgeschichte für Elementarschulen», mis oli varustatud litograafiliste illustatsioonidega. Ka mitmed teised ilmuvatest teaduslikest teostest ja õpikutest olid varustatud litograafiliste tabelite, jooniste ja kaartidega, märksa harvemini esines vaselõike-illustatsioon. Rohkearvulise ja sisuka saksakeelse toodangu kõrval ilmus kirjastuselt ka üksikuid läti- ja venekeelseid raamatuid.

* 1879. a. avaldati raamatukogu kataloog «Bücher-Verzeichniss der Leih-Bibliothek deutscher, französischer und englischer Literatur von Schnakenburg's Verlag in Dorpat».

⁹ Neue Dörptsche Zeitung 12. (24.) II 1875, lk. 4 ja 19. II (3. III) 1875, lk. 4; Briefwechsel mit den Verlägen in Dorpat... — RAKA, f. 402, nim. 4, s.-ü. 983, l. 2.

Eestikeelse kirjanduse väljaandmisega alustas Schnakenburg kohe 1875. a. Tingimused eesti trükisõna kirjastamiseks ja levitamiseks olid viimastel aastakümnetel mitmeti soodsamaks muutunud. Rahvusliku liikumise ja hariduselu arenguga seoses oli 1870. aastail tekkinud juba üsna arvukas ja mõnevõrra diferentseeruv eesti lugejaskond. Seejuures Tartus, Tartu ümbruses ja üldse Lõuna-Eestis oli raamatulugejaid rohkem, nad olid erksamad ja arenenumad. Samal ajal oli tekkinud ka üsna lai eesti keeles kirjutav autorkond — koolmeistrid, kirikuõpetajad, üliõpilased jt. kirjanemehed, kes hea eestikeelse raamatuga püüdsid rahvale teadmisi ja tõhusat ajaviidet anda. Ent ühtlasi hakkas järjest enam tekkima kirjanemehi, kes asusid sulge pruukima üksnes rahateenimise huvides või siis rumalast edevusest. Nad tavatsesid kõmulisi ja üleskrivitult põnevaid lugusid saksa keelest oskamatult ümber jututada ja oma madalakvaliteedilisi käsikirju kirjastajatele saata. Schnakenburgi kirjastus võttis ka selliseid suletöid üsna rohkesti vastu, sest väikesemahuliste odavalt saadud põnevasisuliste käsikirjade väljaandmine töötas suuremaid kasumeid. Neid võis trükida halvemal paberil ning suure tiraažis ja madala kaanehinna riskita raamatuturule saata. — Odav ja põnev raamat leidis harilikult kiiresti ostja.

Eesti kirjastus- ja kirjanduselus olid sel ajal toimumas olulised muutused. Eestikeelne raamat kujunes järjest enam äriobjektiks ja kirjastamine äritehinguks. Honorar, mis rahvusliku liikumise algusperioodi kirjanduselus veel silmapaistvat rolli ei mänginud, kujunes 1870. aastatel olulise tähtsusega teguriks. Nii kirjastamisel kui ka kirjutamisel kujunesid üha tähtsamaks rahalised kaalutlused. Raamatute hulk oli tähelepanuväärselt kasvanud ja ulatus 1870. aastate keskelt alates juba tublisti üle 100 raamatu aastas.¹⁰ Ühtlasi kasvasid raamatute tiraažid, küündides 2000—5000 eksemplarini. Eriti suurenesid trükiarvud 1880. aastail, mil juturaamatute ja õpikute trükiarvud ulatusid juba sageli 5000 eksemplarini. 1875. a. kirjastas Schnakenburg vaid 7—8 eestikeelset raamatut — peamiselt väikesemahulised vaimuliku kallakuga tõlkelised jutud. 2. aprillil teatas «Eesti Postimehe Lisaleht» Schnakenburgi esimeste eestikeelsete raamatute («Arakadunud poeg, viis jutlust» ja «Õppetuse kuidas sa võid rikkaks jääda») peatsest ilmumisest. Nende raamatukeste käsikirjad oli ilmselt vastu võtnud juba Schnakenburgi eelkäija Gläser. Järgmisel, 1876. a. kasvas tunduvalt Schnakenburgi eestikeelsete väljaannete hulk ja ettevõtte ähvardas kujuneda konkurendiks senisele kõige silmapaistvamale kirjastajale — Laakmannile. Laakmann, kes tavatses kirjastada eelkõige eesti ilukirjandust, oli avaldanud mitte ainult kõige ulatuslikuma osa, vaid ühtlasi sisult kõige väärtuslikuma osa eestikeelsest kirjandusest. Ka Schnakenburg alustas peamiselt

¹⁰ Vrd. R. Antik. Eesti raamat 1535—1935. Trt., 1936, lk. 28.

ilukirjanduse väljaandmisega. Ärijuhil J. Bergmannil, kes kohe 1875. a. Õpetatud Eesti Seltsi astus, tekkisid samal aastal suhted nimekate eesti kirjanikega, kelle teoseid ta asus kirjastama. Ent ilukirjanduse väljaandmine ei jäänud Schnakenburgi ettevõttes kõige olulisemale kohale. Paari-kolme aasta möödudes kalduti kooliraamatute ja populaarteadusliku kirjanduse kirjastamisele, mis kujuneski ettevõtte kõige olulisemaks tegevusalaks.

1877. a. hilisügisel lahkus J. Bergmann ärijuhi kohalt ja töönaoliselt ühitas Tartust.¹¹ Uueks ärijuhiks sai Preisimaalt pärinev endine kindlustuseltsi agent Emil Frehse, kes oli samuti polügraafia-alase ettevalmistusega ja ka eelkäijast madalama haridusega. Koos uue ametiga astus «Schnakenburgi trükimaja valitseja» E. Frehse 1878. a. kevadel Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Kirjameeste Seltsi.¹² Frehse tegevusse astudes tihenesid Schnakenburgi ettevõtte sidemed Eesti Kirjameeste Seltsiga, kes tegeles aktiivselt ajakohaste eestikeelsete õpikute ja üldse eestikeelsete väärtuste koostamise ja avaldamisega. 1878. a. alates ilmus valdav osa Kirjameeste Seltsi väljaannetest Schnakenburgi kirjastusel. Sama aasta lõpul alustas kirjastus ka ulatusliku illustreeritud kalendri («Isamaa Kalender» ja «Sakala Kalender») väljaandmist ja järgmise aasta lõpul ilmus Schnakenburgilt juba 4 eestikeelset kalendrisarja. Et väärtkirjanduse kõrval kirjastati üsna suurel hulgal ka madalakvaliteedilist ajaviitekirjandust, kujunes Schnakenburg kiiresti trükiste arvu poolest kõige produktiivsemaks eestikeelsete raamatute väljaandjaks. 1878. a. oli Schnakenburgi väljaantud eestikeelsete raamatute hulk juba Laakmanni toodangu tublisti ületanud. Schnakenburg kirjastas sel aastal ligi 30% ja trükkis ca 34%, Laakmann kirjastas ligi 20% ja trükkis ligikaudu 27% kogu ilmuvast eestikeelsest raamatuarvast. Ka järgnevatel aastatel olid Schnakenburgi trükised esikohal eestikeelses raamatutoodangus, ulatudes selle üldarvu ligikaudu 26—30%-ni.¹³ Trüki- ja kirjastustoodangut järjest suurendada võimaldas trüki-koja sisseseade järk-järguline uuendamine ja täiendamine. 1878. a. mais teatati «Eesti Postimehe» veergudel, et Schnakenburgi ettevõttes on «kõige uuemad kiirus- käe- silimise- satirimise- ja lõikamise-masinad...», et säälsamas trükikojas kõikisugust trükiteed valmistada vasta võetakse, ja nimelt trükitakse: **kõikisugusid raamatuid** igas keeles, nagu eesti-, saksa-, vene-, läti-, prantsus- ja muus keeles... Kõik mis tellijad soovivad, saab

¹¹ 1878. a. astus ta välja ÕES-ist. Vrd. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft... 1878. Trt., 1879, lk. 53.

¹² Vt. samas ja Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878. Trt., 1878, [lisa, lk. 8]. — Päritolu ja endise elukutse kohta vt. Olevik 23. V 1883, lk. [3]; Fr. Pukk-s o.o. Eesti raamatu arengulugu. 2. trüki käsikiri. — TRU TR KHO, i. 59.

¹³ Kuna puudub eesti raamatutoodangu täpne statistika, on protsentide arvestus ligikaudne. Arvestus toetub: R. Antik. Eesti raamat 1535—1935. Trt., 1936; P. Haller. [Eesti raamatute nimestik 1553—1900]. — KM KO, ÕES, MB 8:5; ENSV TA Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu kataloogid.

korra pärast, ilusaste ja ruttu toimetatud...»¹⁴ Niisiis jätkati ka saksa ja vähesel määral vene ja teistes keeltes trükkimist, ent esikohal oli 1878. ja järgnevail aastail eestikeelne raamat. E. Frehse oli Tartu ettevõtte juhatajaks 1883. a. kevadeni. L. H. Schnakenburg elas ja töötas endiselt Riias, ja mitte osa võttes Tartu filiaali tööst, ei tegelnud ta tõenäoliselt üldse eesti raamatu väljaandmise probleemidega. Nii trükikoda kui kirjastust juhtis Frehse, kes pidas ka kirjavahetust autoritega ja sõlmis kirjastuslepinguid.¹⁵ Frehse lahkumisel tõstis «Olevik» esile ta teeneid eesti raamatuvara rikastamisel ja ühtlasi vihjas lahkumise põhjusena ta vabameelsemale mõttelaadile.¹⁶

Kui Frehse 1883. a. kevadel Saksamaale sõitis, sai Tartu kirjastuse ja trükikoja ärijuhiks Tartu raamatukaupmees Paul Hagemann. Tartu ülikooli väljaannete trükkimine polnud ettevõttes ka 1880. aastail kuigi olulisel kohal ja 1883. a. otsustati ülikoolitrukikoja nimetus, mis suures osas formaalseks oli jäänud, Schnakenburgilt ära võtta. Arijuht Hagemann esitas küll ülikooli nõukogule kirjaliku taotluse lubada ülikoolitrukikoja tiitlit edasi kasutada, kuid nõukogu jättis 5. sept. 1883. a. otsusega ta palve rahuldamata.¹⁷ Eesti raamatu väljaandmisel püsis Schnakenburgi kirjastus endiselt juhtival kohal, ehkki Tartu, Tallinna ja väiksematesse Eesti linnadesse oli tekkinud rohkesti uusi trükikodasid ning raamatukauplusi. Juba 1870.—80. aastate vahetusel asusid ka eestlased trükikodasid rajama, peamiselt küll poliitilistel kaalutlustel, oma ajalehete trükkimiseks. Majanduslike raskuste tõttu või poliitilistel põhjustel ei olnud nende trükikodade eluiga kuigi pikk ja eesti raamatuvarale nad kuigi olulist lisa ei andnud. Tartu sillakohtu ametniku A. Ainti (1843—1898) väike trükikoda, kus trükiti demokraatliku suunaga ajalehte «Tartu Eesti Seitung», töötas vaid ligikaudu aasta (1878—1879). 1878. a. rajas Tartusse trükikoja väljaõppinud kirjaladuja W. A. Just (1849—1902), kes 1875. a. oli samas asutanud eesti raamatukaupluse. Just trükkis ja kirjastas kümnekonna tegevusaasta vältel ka eestikeelseid raamatuid. Pedagoog ja kirjamees Ado Grenzstein (1849—1916), kes poliitilistes vaadetes osutus üsna kõiguvaks, vajas trükikoda mitte niivõrd raamatute, kui võrd oma ajalehe «Olevik» trükkimiseks. Nimelt olevat sakslane Schnakenburg, kelle juures küll «Oleviku» 49 esimest numbrit ilmus, keeldunud lehe edasisest trükkimisest. «Oleviku» lugejaskonna materiaalsel toetusel rajas Grenzstein 1882. a. lõpul oma «Eesti trükimaja»¹⁸. Seega oli Tartus 1883. a. viis trükikoda, millised pea kõik tegelesid ka eesti raamatute kirjastamisega.

¹⁴ Eesti Postimees 10. V 1878, lk. 118.

¹⁵ Väheste säilinud dokumentide ja kirjade hulgas ei leidu ühtegi, mis vihjaks L. H. Schnakenburgi osavõtule Tartu ettevõtte tööst.

¹⁶ Olevik 23. V 1883, lk. [3].

¹⁷ Briefwechsel mit den Verlägen in Dorpat..., 1. 3—4.

¹⁸ Fr. P u k s o o. Raamat ja tema sõbrad. Tln., 1973, lk. 193.

Neist produktiivseim — Schnakenburg — ei olnud 1880. aastail enam alati lugupidava mainega. Ajakirjanduse veergudel asuti kirjastust sarjama kui väheväärtusliku turukirjanduse produtseerijat ja kritiseeriti ta seadusevastaseid äriavõtteid.¹⁹ Üsna ägeda kriitika alla võeti ka Schnakenburgi raamatute keeleline külg. Kaheksanda aastakümne keskel asus kirjastuse juures tööle, küll asukohaga Riias, keelalise korrektorina ajakirjanik Jaan Nebokat (1844—1908). See üsna mahajäänud tõekspidamistega kirja- ja keelemees, kelle käest käis kuni 1886. a. kevadeni läbi palju eestikeelseid teoseid, tegi käsikirjades agaralt kärpeid ja parandusi, lähtudes oma aegunud kirjaviisist. «Mis Nebokat lubab, see saab trükitud, mis Nebokat ei luba, see jääb trükkimata, olgu raamatud kui tahes hääd ehk halvad» — manati Schnakenburgi korrektorit 1885. a. «Oleviku» veergudel²⁰.

Töenäoliselt 1885. a. läks Tartu filiaal L. H. Schnakenburgi valdusest üle ta nooremale vennale Heinrich Emil Schnakenburgile (vkj. 26. VII 1852—4. X 1889²¹). H. E. Schnakenburg asus Tartusse elama, abiellus siin 1886. a., võttis osa oma ettevõtte juhtimisest ja Tartu seltsielust.²² H. E. Schnakenburgi surma järel olid Tartu trükikoja ja kirjastuse omanikeks a. 1889—1894 ta õde Emilie Constanze ja a. 1894—1909 ta vend Alexander Samuel Schnakenburg. Viimaste tegevusaastatel hakkas ettevõtte silmapaiste osa eesti raamatuloos järk-järgult vähenema. 1909. a. läks Tartu ettevõtte endise juhataja E. Andreseni valdusse, ent Alexander Samuel Schnakenburg ostis selle tagasi ja 1912. a. viis üle Riiga ning liitis Marstalli tänavaal asuva trükikojaga.

II. Schnakenburg ilukirjanduse väljaandjana

1870.—1880. aastail arenes eesti rahvuslik kirjandus tõusu suunas. Koos eesti intelligentsi arenguga kasvas eestlastest autorikond, keda ajendasid kirjutama rahvuslikud püüded. Ilmuvate jutu-, luule- ja näitemängu-raamatute hulgas tõusis järjest olulisemale kohale, kuigi mitte arvuliselt domineerivana, algupärane

¹⁹ Meelejahutaja, 1881, nr. 10, lk. 317, 1885, nr. 43, lk. 285—286; Virulane 11. XII 1884, lk. 2; Olevik 28. X 1885, lk. 2.

²⁰ Olevik 8. X 1885, lk. 2, 12. V 1886, lk. 2; Meelejahutaja, 1885, nr. 43, lk. 285—286.

Oma kirjaviisi esitas J. Nebokat teoses ««Kündja». Eesti keeleõpetus.» (Riia, 1884).

²¹ A. B u c h h o l t z. Materialien zur Personenkunde... Bd. 43, S. 1049/pg. 32.

²² Otsesed tõendid Tartu kirjastuse ja trükikoja ülevõtmise kohta 1885. a. puuduvad. Oletus toetub: 26. IV 1885 astus H. E. Schnakenburg Tartu Saksa Käsitöölise Seltsi, vt. Uute liikmete vastuvõtu jaoks moodustatud komisjoni koosolekute protokollid. — RAKA, f. 1873, nim. 3, s.-ü. 21, l. 106. — 26. VI 1886 H. E. Schnakenburg abiellus Tartus, vt. Kirchenbuch. Dorpat deutsche Gemeinde St. Johannis. Fotokopie. — RAKA, f. 1253, nim. 2, s.-ü. 58, l. 53. — Vrd. ka OES-i liikmete nimistud, Sitzungsberichte... 1885, 1886 jj.

H. E. Schnakenburgi tegevuse kohta Tartus vt. ka Neue Dörptsche Zeitung 5. (17.) X 1889, [lk. 3].

kirjandus. Kirjanduse ideestikku ja temaatikasse kandus ülddemokraatlike ideede kõrval üha rohkem otseselt eesti rahva huve puudutavaid probleeme nagu majanduslikule sõltumatusele pürgimine, hariduse kättevõitmine, oma rahvusele truuks jäämine. Luules ülistati kodumaa kaunist loodust, oma rahva vaprust ja emakeelt. Tõlkekirjanduse hulgas oli endiselt esikohal saksa kirjandus, ent ilmus tõlkeid ka vene, inglise, ameerika ja soome kirjandusest. Suures ülekaalus tõlgiti seiklusliku iseloomuga ajaviitekirjandust, kirjanduse klassika tõlkeid ilmus veel vähe. On tähelepanuväärne, et 1880. aastail hakati tõlgitavasse autoreisse suhtuma suurema pieteediga, hakati mõnevõrra taotlema juba tõlgitava teksti täpsemat edasiandmist. Ilukirjanduse väljaandmisel oli aastatel 1875—1884 küllalt oluline osa Schnakenburgi kirjastusel.

Juba esimesel tegevusaastal tekkis Schnakenburgi kirjastuse ärijuhil Johann Bergmannil kontakt eesti rahvusliku liikumise silmapaistvate kirjanike F. R. Kreutzwaldi, L. Koidula ja A. Reinvaldiga. Järgmisel aastal asus kirjastus avaldama produktiivse kirjamehe M. J. Eiseni teoseid, edasi tekkisid suhted teiste nimekate autoritega, nagu L. Suburg, J. Pärn, A. Kitzberg, M. Veske, A. Grenzstein. Mitmed viimati nimetatud kirjameestest alles alustasid oma loomingulist teed ja Schnakenburg oli nende esikteoste kirjastajaks ja trükkijaks.

F. R. Kreutzwaldi teosed olid 1870. aastate keskpaigani ilmunud pea kõik H. Laakmanni väljaandel. Laakmann oli avaldanud Kreutzwaldi menukamatest teostest omavalilisi kordustrükke, mis autorit pahandas. Ka ei olnud Kreutzwald rahul Laakmanni honoraridega ja 1875. a. alates sai tema teoste peamiseks kirjastajaks Schnakenburg. Schnakenburgi eelkäija W. Gläser oli kirjastanud kaks Laakmanni poolt tagasilükatud käsikirja — 1871. a. tragöödia «Tuletorn» (E. C. v. Houwaldi järgi) ja 1875. a. luulekogu «Rahunurme lilled» (J. H. W. Witscheli järgi) II vihiku. Suur osa nende vähepopulaarsete Kreutzwaldi teoste tiraažidest läks 1875. a. algul koos kirjastuse laoga üle Schnakenburgile, kes jätkas raamatute levitamist.

1875. a. mais sõlmis ärijuht J. Bergmann Kreutzwaldiga 2 kirjastuslepingut, mis autorile mitmeti soodsaks kujunesid. Esimesena läks Schnakenburgi trükimasinasse Kreutzwaldi teine tõlkeline tragöödia «Vanne ja õnnistus» (E. C. v. Houwaldi järgi), mis juba 1875. a. keskel müügile jõudis. Sõlmitud lepingu kohaselt trükiti näidendit suures tiraažis — 2000 eks. Kreutzwald sai honorariks 100 rbl. ja korrektuuri lugemise eest 25 tasuta eksemplari.²³ See autoritasu — ca 29 rbl. trükipoognalt — oli suurem, kui Laakmann talle kunagi maksnud oli. Ostjaid leidis 30-kopikaline õhukeste värviliste paberkaantega raamatuke aga vähe. Ei aidanud ka

---

²³ Schnakenburgi ja Fr. R. Kreutzwaldi vahelised kirjastuslepingud 8. V 1875. — KM KO, f. 64, m. 1:12, 1. 3.

raamatu hinna alandamine ja pakkumine odaval väljamüügil²⁴ — teos püsis raamatuturul ka veel Schnakenburgi Tartu ettevõtte likvideerimise aastal.²⁵

Teine leping sõlmiti «Kalevipoja» kolmanda väljaande kohta. Kokkuleppe kohaselt tuli raamatu trükkimine lõpetada 1875. a. jooksul ja tiraaž ei võinud ületada 2000 eks., honorariks oli Kreutzwaldile määratud 300 rbl.²⁶ Juba sama aasta veebruaris ja teist korda märtsis oli «Kalevipoeg» tsensorilt trükkimise loa saanud ja raamat koos tiitellehega trükiti. Ilmumine aga viibis ligi aasta ja vananenud trükiloo uuendamiseks tuli teos uuesti Riia tsensorile esitada ning trükkida uute daatumitega tiitellehed. Nii jõudis raamat ostjate kätte alles 1876. a. aprillis. Hiljem sõandas kirjastaja nähtavasti raamatuturule saata ka 1875. a. trükitud tiitellehtedega raamatuid. — Kuidas teisiti seletada fakti, et meieni on jõudnud kahesuguste tiitelleheandmetega «Kalevipoja» eksemplare.²⁷ Raamat oli trükitud tavalisest paremale ja siledamale paberile ning köidetud tugevatesse pappkaantesse. 1878. a. «Sakala Lisalehes» kiitis C. R. Jakobson «Kalevipoja» uut väljaannet ja 1884. a. Schnakenburgi kirjastusnimestikus ilmus teost ülistav annotatsioon: «Kõige tähtsam Eesti keeli raamat, mis Eestlasi üle maailma kuulsaaks teinud.»²⁸ Müügil püsis see viimane Lauuisa eluajal ilmunud «Kalevipoja» väljaanne siiski sajandi lõpuni.

1878. a. avaldas Schnakenburgi kirjastus kordustrukid Kreutzwaldi populaarsetest rahvaraamatutest «Vaga Jenoveva» ja «Kilplased». «Jenovevast» oli Laakmann a. 1841—1871 välja andnud 7 trükki (üldtiraažiga ligi 13 000 eks.), küll autori ja tsensori loaga, küll ebaseaduslikult.²⁹ Kui Laakmann keeldus järgmise trüki kirjaviisi parandamise eest honorari maksmast, andis Kreutzwald «Jenoveva» edasise kirjastamise õiguse Schnakenburgile. Schnakenburg avaldas haledusloo 1878. a. Kreutzwaldi poolt parandatud uues kirjaviisis ja suuremas šriftis. Faktiliselt oli see 4000-eksemplarine trükk juba 8. väljaanne, ent tiitellehele oli seniseid seaduslikke väljaandeid arvestades «neljas läbivaadatud trükk» kirjutatud. Raamatuke oli varustatud eessõnaga koos autori-ümberpaneja nimega, mis nüüd vahetult lugejale teatavaks tehti. 1887. a. andis Schnakenburgi kirjastus sellest 19. saj. kõige

²⁴ Sakala 23. II 1880, lk. 4.

²⁵ Vt. Ploompuu raamatukaupluse nimekiri. [1912], lk. 75.

²⁶ Schnakenburgi ja Fr. R. Kreutzwaldi vahelised kirjastuslepingud 8. V 1875. ..., 1. 1.

²⁷ Ilmumisaastaga 1876, tsenseerimisdaatumiga 16. II 1876 ja ilmumisaastaga 1875, tsenseerimisdaatumiga 6. II 1875. Tsenseerimise kohta vt. ka O представленных на рассмотрение цензурою рукописей... — Läti NSV RKA, f. 11, nim. 1, s.-ü. 46, l. 95 ja 493.

²⁸ Schnakenburg'i kuluga trükitud kõige paremate Eesti raamatute nimekiri. Trt., 1884, lk. 29.

²⁹ Vt. lähemalt I. L o o s m e. 1860—1870-ndate aastate juturaamat ja selle lugeja, — Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. 4. Trt., 1966, lk. 92.

menukamast juturaamatust veel ühe 3000-lise trüki välja.³⁰ Erinevalt Laakmanni väljaannetest puudusid Schnakenburgi raamatute illustratsioonid, kuna puulõiked olid jäänud Laakmanni valdusse. 1878. a. ilmunud Kreutzwaldi koomikat ja satiiri sisaldava rahvaraamatu «Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teud» teine väljaanne kandis erinevalt esimesest kaanel ja tiitellehel Kreutzwaldi nime ja pealkirja järel oli märgitud: «Ueste läbi vaadatud ja parandatud trükk.» Raamatukese 3000-line tiraaž püsis müügil nähtavasti üsna kaua, alles 1903. a. avaldas kirjastus 3. trüki.

Kui Kreutzwaldi juturaamatud leidsid rohkesti lugejaid ja mitmed neist kuulusid ajastu populaarsemate raamatute hulka, siis kurbmängude «Tuletorn» ja «Vanne ja õnnistus» läbimüük edenes Schnakenburgil äärmiselt visalt. Puudus arenenud kunstimaitsega lugeja ja vaataja, kes Houwaldi saatusetragöödiad mõista ja nautida oleks suutnud. Ka olid näidendid küllalt pikad ja kaanehinnad olid kujunenud ostja jaoks kõrgeks. Tösisulisuste ja ulatuslikumate näidendite kirjastamisest tavatsesid kirjastajad nende vähese leviku tõttu hoiduda. Nii näiteks otsis Ado Reinvaldi vend koolmeister Jüri Reinvald 1877. a. Schilleri tragöödia «Salakavalus ja armastus» tõlkele «Surmalik õõ armastuse taevast» tagajärjetult kirjastajat. Näidendi 164-leheküljeline käsikiri käis Tallinna tsensori juureski ära.³¹ Autor lootis Schnakenburgi kirjastusele ja kirjutas 1878. a. M. Veskele: «Mina palun Teid südamest, et Teie Schnakenburgi asjatallitaja herra Frehsele enam tuld jalge alla teete, et ta vaest ju mo manuskripti «Surmalik õõse» ära trükida laseks... Tehke mis iial võimalik paistab olema.» Ja veel 1883. a. otsis J. Reinvald käsikirjale avaldajat, lootes EKMS-i abile. Oletatavasti oli ka tragöödia tõlge halb ning keeleliselt nõrk ja näidend jäi ilmutamata.³²

Kergesisulised, lühikesed komöödiad vastasid märksa enam nii tolelaegsele äsjatekinud teatripubliku kui ka lugeja maitsele ning Schnakenburg kirjastas neid märksa julgemini. Esimese lustmänguna avaldas kirjastus 1876. a. teoloogist kirjamehe M. Jürmanni tõlke F. W. Hackländeri neljavaatuselisest komöödiast pealkirjaga «Adwokat tõhtri ametis». Sama aasta sügisel sai ka A. Kitzbergi tõlkeline lustmäng «Wirrwarr» (A. Kotzebue järgi) Riia tsensorilt trükiloa,³³ kuid raamatuturule jõudis alles 1878.

³⁰ Andmed Schnakenburgi väljaannete tiraažide kohta siin ja edaspidi pärinevad Tallinna ja Riia tsensori arhiividest. Algallikate asemel on kasutatud ka TA Kirjandusmuuseumi Arhiiviraamatukogu alfabeetlist kataloogi.

³¹ Журнал для внесения рукописей и книг, поступающих на рассмотрение цензуры. — RAKA, f. 52, nim. 1, s.-ü. 403, l. 44—45.

³² J. Reinvald M. Veskele 1. VI 1877, 1. V 1878 ja 5. VII 1883. — KM KO, f. 149, m. 11:27.

³³ О предоставленных на рассмотрение цензурою рукописей... — Läti NSV RKA, f. 11, nim. 1, s.-ü. 46, l. 690.

Koidula näidendite uustrükkide väljaandmisel avaldas Schnakenburgi kirjastus omapoolset initsiatiivi. «Saaremaa Onupoja» (1870, 2000 eks.) ja «Säärase mulgi» (1872, 1000 eks.) esitrukid oli trükkitud, viimase ka kirjastanud Gläser ja näidendite müümata eksemplarid läksid 1875. a. üle Schnakenburgile, kes neid kohe oma esimeste trükiste tagakaantel reklaamima asus. Näib, et «Saaremaa onupoja» tiraaž oli aasta keskel kirjastuse laost juba lõppemas ja kavatseti avaldada sellest teist trükki. — 15. juulil 1875. a. sai kirjastus Riia tsensorilt näidendi trükkimiseks loa.³⁴ Uustrüki ilmumine aga viibis veel viis aastat. 1880. a. märtsis pöördus Schnakenburgi kirjastus Koidula poole ettepanekuga välja anda tema mõlemast näidendist kordustrukid. Nagu võib lugeda Koidula kirjast vennale Eugen Jannsenile, nõustus autor heal meelel, lootes uuel kirjastajalt soodsamaid tingimusi kui Laakmannilt, kes seni ta teoste peamine kirjastaja oli olnud. Kroonlinnas elav Koidula volitas venda Eugenit või Harrit kirjastusega näidendite avaldamise küsimustes kokku leppima, manitsedes neid ettevaatlikkusele, et kirjastustehing perekonnale tulutoovaks kujuneks.³⁵ Sama aasta lõpul ilmuski Schnakenburgilt «Saaremaa onupoja» uus 2000-eksemplariline väljaanne,³⁶ mis läks müügile 16-kopikalise hinnaga. Raamatukese tiitellehele oli kirjastaja ettearvestavalt trükkitud aasta 1881. Koidula aga pettus uues kirjastajas õige ruttu, nähtavasti ei saanud ta loodetud ajal honorari kätte. «Oleks Schnakenburg nii lahke ja maksaks mulle «Saaremaa onupoja» teise trüki eest maikuul... Kuid seda pole arvata: see seda ei tee, kui teda ei pressita...» kirjutas ta 24. aprillil 1881. a. õele ja vendadele.³⁷ «Saaremaa onupojaga» alustas Schnakenburgi kirjastus uut seeriat «Eesti Näitemängu Biblioteek», mis oli kavatsatud odava sarjana ja pidi nähtavasti pakkuma sobivat materjali sel ajal hoogustunud näitemänguharrastusele, mis hakkas linna kõrval levima ka maale, kus tekkis järjest enam laulu- ja mänguseltse. «Näitemängu Biblioteek» sai Schnakenburgi litograafias teostatud värviliste piltidega kaaned seeriatitliga üla-serval.

Gläserilt ülevõetud «Säärase mulgi» esimese trüki läbimüük edenes Schnakenburgil ilmselt vaevalisemalt. 1880. a. veebruari odaval väljamüügil pakuti näidendit ostjatele õige madala hinnaga (40 kop. asemel 10 kop.).³⁸ Umbes samal ajal toimusid ka autori ja Schnakenburgi vahel läbirääkimised uustrüki suhtes, kuid nähtavasti jätkus esimest trükki veel mitmeks aastaks ja 2. trükk ilmus alles 1884. a. 2000-s eksemplaris.

³⁴ Samas, l. 183.

³⁵ L. Koidula E. Jannsenile 10. III 1880. — Koidula kirjad omakseile. 1873—1886. Trt., 1926, lk. 349—350.

³⁶ Signaaleksemplar sai loa 6. XII 1880. — Журнал о выдаче позволенных билетов... — РАКА, f. 52, nim. I, s. ü. 416, l. 12.

³⁷ Koidula kirjad omakseile, lk. 432.

³⁸ Sakala 23. II 1880, lk. 4.

Olulisel kohal meie toleaeegses näitekirjanduses olid koof-meistri ja kirjamehe Juhan Kunderi näidendid. Kunderi esimesed komöödiad «Mulgi mõistus ja Tartlase tarkus» (1880, 2000 eks.)³⁹ ja «Muru-Miku meelehaigus» (1882, 1000 eks.) ilmusid Schnakenburgi sarjas «Eesti Näitemängu Biblioteek» 16-kopikalise kaanehinnaga. Mõlemad ühevaatuselised kergelt laadi komöödiad peeldasid ajastu probleeme ja neistki ilmusid sama kirjastuse kor-dustrükiid («Muru-Miku meelehaigus» 1885, «Mulgi mõistus» 1906).

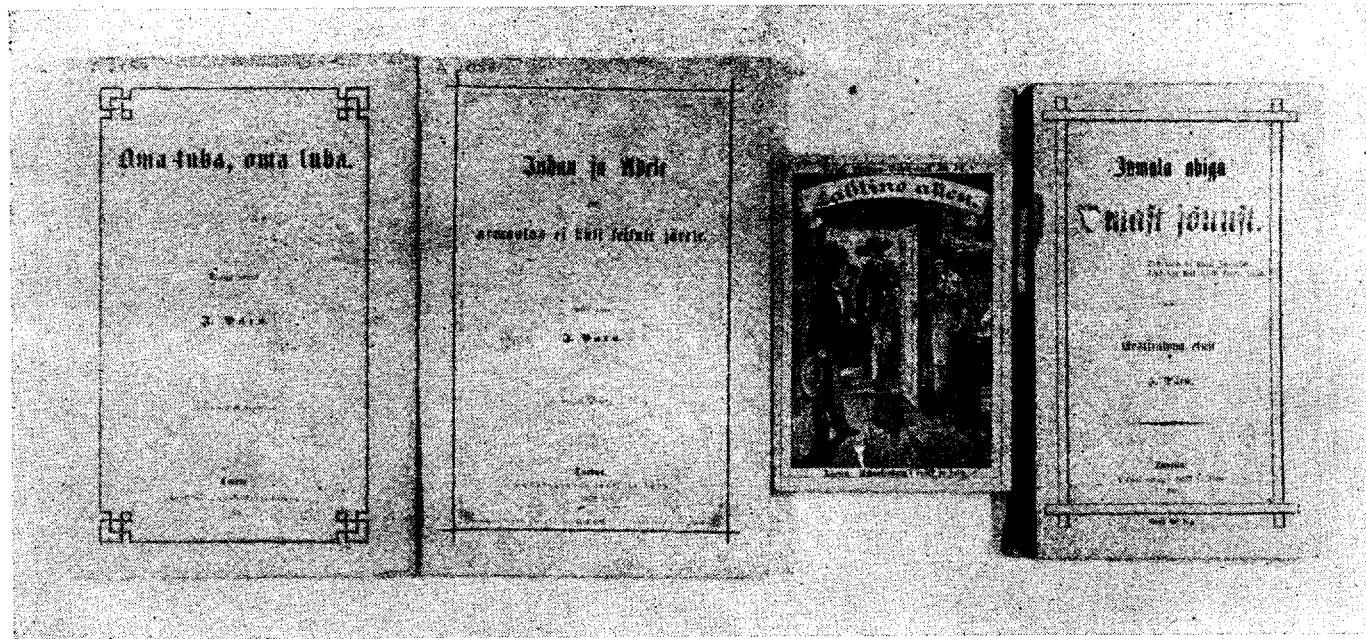
«Eesti Näitemängu Biblioteegis» avaldati veel rahvusliku lii-kumise aktiivse tegelase Andres Dido poolt vabalt proosavormi seatud A. S. Puškini kolmevaatuseline näidend «Kõrdsi rüütel» (1881, 1200 eks.), mis kuulub Puškini esimeste eestikeelsete tõl-ge-te hulka. Seega «Näitemängu Biblioteek» andis neli üsna silma-paistvat näidendit, mis läksid suhteliselt odavalt raamatuturule. Schnakenburgi kirjastuse algatus odavate rahvanäidendite välja-andmisel katkes aga juba 4. nr. järel 1882. a., ja edaspidi kirjas-tati näidendeid haruharva.

Jutukirjandus, mille väljaandmise traditsioonid ulatusid juba eelnevasse sajandisse, moodustas 19. saj. viimase veerandi ilukir-janduse hulgas kõige ulatuslikuma ja levivama osa. Otseselt rah-vusliku liikumise ideestikku kajastavatest juturaamatutest ilmu-sid Schnakenburgi väljaandel Lilli Suburgi ja Jakob Pärna teo-sed. C. R. Jakobsoni õhutusel kirjutatud autobiograafilise jutus-tuse «Liina. Ühe Eesti tütarlapse elulugu» käsikiri oli Suburgil valminud juba 1873. a., trükki jõudis aga alles 1877. a. ja raama-taturule sama aasta sügisel.⁴⁰ «Liina» tekitas oma ägeda rahvus-liku meelsusega elevust ja poolehoidu — teosest kirjutati ajakir-janduses, kõneldi Kirjameeste Seltsis, selle üle polemiseeriti, ja rahvas ostis raamatut agaralt. Selleaegset lugejat köitsid tõenäo-liselt jutustuse emotsionaalne esitusviis ja autobiograafiline sisu. 1881. a. oli raamatu 2000-lisest tiraazist juba üle poole müüdud ja autor, nähtavasti raamatu menust innustatuna, plaanitses teist 4000-list trükki välja anda. Ent ärijuht Frehse ei pidanud vaja-likuks nii kohest uut suuretiraazilist väljaannet ja laitis Suburgi kavatsuse maha.⁴¹ Esimene trükk müüdi lõpuni paari-kolme aasta pärast ja 1884. a. avaldas kirjastus teise 2000-eksemplarise trüki. Schnakenburgi kirjastusel ilmus 1881. a. ka L. Suburgi teine jutus-tus, «Maarja ja Eeva, ehk: Suguluse truuus ja armastus mehe vastu», mis oli kirjutatud «Liina» jätkuna, kuid ei tekitanud eel-käijale omast elevust ega poolehoidu lugejaskonna hulgas. Et raa-

³⁹ Tiitellehel 1881. Signaaleksemplar sai loa 9. XII 1880. — Журнал о выдаче позволительных билетов... — РАКА, f. 52, nim. 1, s.-ü. 416, l. 12.

⁴⁰ О представленных на рассмотрение цензурою рукописей... — Läti NSV RKA, f. II, nim. I, s.-ü. 50, l. 219.

⁴¹ Schnakenburgi kirjastus L. Suburgile 16. XI 1881. — KM KO, f. 122, m. 5:41.

Schnakenburgi kirjastatud J. Pärna teoseid

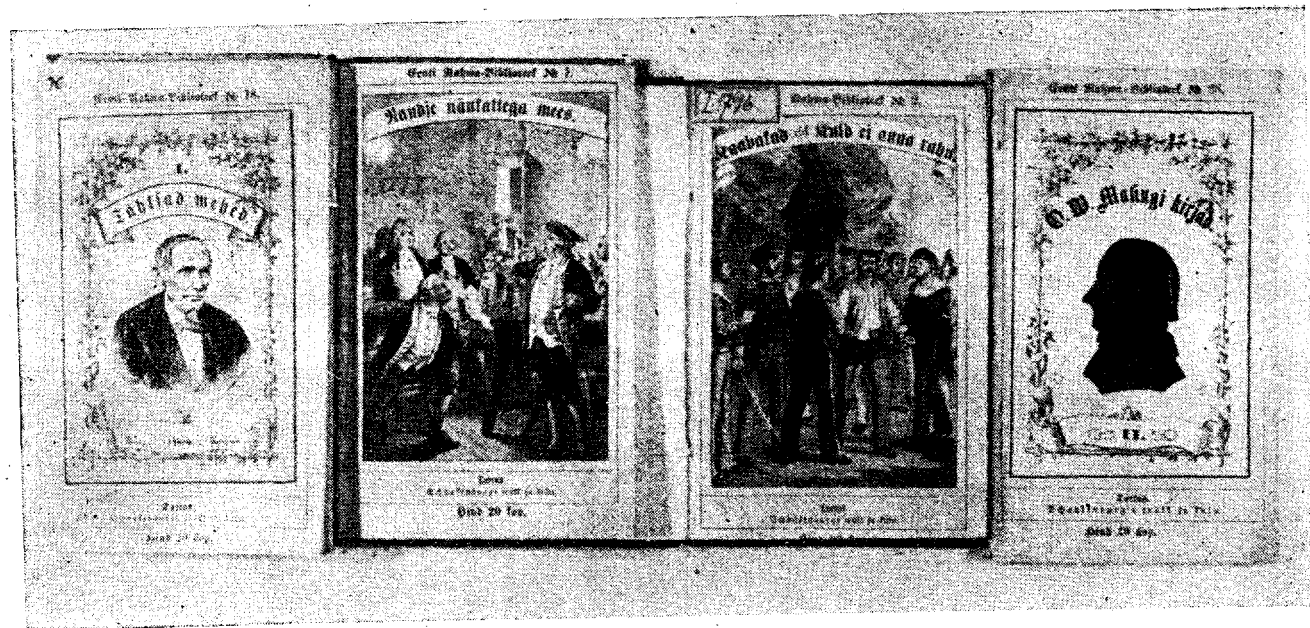
mat kauem «vårske» püsiks, oli kirjastaja kaanele trükkunud a. 1882.

Viljakal jutukirjanikul Jakob Pärnal oli 1878. a. kevadel valminud kaks käsikirja: talude päriksostmise probleemi käsitlev «Oma tuba, oma luba» ja «Juhan ja Adele ehk armastus ei küsi seisuse järele», mis õhutas samuti edasipüüdlikkusele ja töökusele. Pärn pakkus käsikirju Eesti Kirjameeste Seltsile kirjastada, soovides kummagi eest 25 või 20 rbl. honorari.⁴² Selts nähtavasti ei nõustunud Pärna ettepanekuga, ent võttis küll mõlemad külaljutud oma sarja «Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused», ehkki seerias tavaliselt ilukirjandust ei avaldatud. Raamatud trükkis ja kirjastas Schnakenburg, kes eelmisest aastast alates oli peamine toimetiste kirjastaja. Kumbagi jutustust trükiti 2000 eksemplari ja müügile läksid mõlemad 20 kop. eest. J. Pärna hilisemast loominguist ilmusid Schnakenburgi väljaandel veel «Lahtine aken» (1882, 2000 eks.) ja «Jumala abiga omast jõust» (1884, 2000 eks.). Esimene neist avaldati 1880. a. alustatud seerias «Eesti Rahva-Biblioteek». Pärna juturaamatud, mis käsitlesid küll aktuaalseid probleeme, kuid kaldusid tõsiolude idealiseerimisele, ei levinud möödunud sajandil kuigi laialdaselt. Ilmselt ei mõjutanud kuigi-võrd nende populaarsust ka Kirjameeste Seltsi seeriatitlid. Näiteks Suburgi «Liina» populaarsusega võrreldes oli «Oma tuba, oma luba» kaasajal väheleotav raamat. Ainukese kordustrükina ilmus Schnakenburgi kirjastuselt «Juhan ja Adele» 600-eksemplarine 2. trükk 1892. a. Ulejäanud kolm esitrükki püsisid müügil ka veel Schnakenburgi Tartu kirjastuse likvideerimise päevil.⁴³

1870. aastate teisel poolel alustas kirjanduslikku tegevust M. J. Eisen, asudes kergekäeliselt produtseerima mitmekesise sisuga rahvalikku lugemisvara. Eiseni raamatud ilmusid 1885. aastani, peale väheste erandide, kõik Schnakenburgi väljaandel. 1876. a. avaldas kirjastus tema esimese luulekogu «Lehekuu öied» ja esimese tõlkelise seiklusjutu «Willi». Edasi saatis Eisen Schnakenburgi kirjastusele massiliselt käsikirju, millest enamik ka trükki jõudis. 1876. a. ilmus terve rida ajaloolaseid raamatuid, nagu «Wabaduse võitlused. Histoorialik jutustus Hispaania maa kaheksamast aastasajast», «Kaks sõjavangi. Uks jutustus Inglis-Prantsuse sõjast» jt. Eiseni ja Schnakenburgi kirjavahetus näitab, et kirjastus, eriti Frehse, arutas autoriga ka käsikirjade sisulisi probleeme ja tegi omalt poolt ettepanekuid mitmesuguste populaarsete saksakeelsete raamatute tõlkimiseks. Soovides leida huvitavat ja aktuaalset temaatikat, mis kõidaks võimalikult paljusid lugejaid, õhutati Eisenit kirjutama Vene—Türgi sõja aineil.⁴⁴ 1878. a. ilmuski kolm sellesisulist raamatukest: «Sõja sõnumid» I—II, «Võitlemised Plewna linna ümber» ja «Võitlemised Shipkas». «Suure igatsusega nõuab meie armas Eesti rahvas sõjast

⁴² J. Pärn J. Hurdale 18. IV 1878. — KM KO, f. 43, m. 18:23.

⁴³ Vrd. Ploompuu raamatukaupluse nimekiri. [1912], lk. 63.

«Eesti Rahva-Biblioteegis» ilmunud raamatuid

täädust saada... Et seesugust soovimist täita, oleme mõnda juhtumit sõjast kirja pannud,» märgiti esimese raamatu sissejuhatu- ses.⁴⁵ «Võitlemised Plevna linna ümber» ilmus rikkalikult illust- reerituna: keisri, kindralite ja suurvürstide portreedega ja suure- mõõtmelise Plevna lahingut kujutava pildiga. Sõjaaineliste ra- amatukeste tiraažid ulatusid 2000—3000 eksemplarini, honorari sai autor ca 6—8 rbl. trükipoognalt.⁴⁶

1880. a. algul hakkas Schnakenburgi kirjastus Eiseni rikkali- kule jututoodangule toetudes välja andma odavat rahvaraamatu- seeriat «Eesti Rahva-Biblioteek».⁴⁷ Sari ilmus umbes 80—100-lehe- küljeliste 20-kopikaliste värviliste pildikaantega raamatutena, keskmise tiraažiga 2000 eks. Kaaned olid teostatud Schnakenburgi litograafias ja kandsid seeriatiitlit ülal serval. Selle sarjaga sai eestikeelne rahvaraamat esmakordselt värviliste piltidega kaaned ja asus ostjaid oma kirevusega ligi meelitama. Sarja algusnumbri- tena ilmusid Eiseni tõkelised, suures osas ajalooainelised, seiklus-liku iseloomuga jutud. Esimese numbrina avaldati juba mõnd aast- tat kirjastuses seisnud⁴⁸ seiklusjutt «Raudse näukattega mees». Raamatu 2000-line tiraaž müüdi kiiresti läbi ja 1885. a. anti välja teine trükk. Veel menukam oli «Iisraeli mehe tütar ehk juutide tagakiusamine Halles» (1880, ERB nr. 4), millest 1885. a. ilmus juba kolmas trükk. 1880. aasta lõpul püüdis «Eesti Postimees» uuele seeriale hinnangut anda: «Sisu on senni ajani **tuuma** poo- lest **keskmine**: iseäralikku **hädust** ei või tänini ilmuuist kiita, aga halba ei ole ka mitte ette tuua. Seda aga võime julgeste tun- nistada, et nad **oma ette seatud sihile**, «lugijale lõbusaks ajaviiteks olla», täieste jõuavad.»⁴⁹ Järgnevatel aastatel «Eesti Rahva-Biblio- teegis» ilmunud Eiseni teostest olid tähelepanuväärsemad rahva- jutukogud «Esivanemate varandus. Kohalised Eesti muinasjutud» I (1882) ja «Endise põlve pärandus» I (1883) ning proosavormis tõlge «Wäike Kalewala» (1883), mis oli varustatud 8 peenekoelise puulõikega. Samas sarjas hakati esmakordselt avaldama mana- lasse varisenud eesti kirjameeste loomingut. — Eiseni toimetusel ilmusid O. W. Masingu «Kirjad» I—IV (1883—1886) ja F. R. Faehlmanni «Kirjad» (1883). 1885. aastani «Eesti Rahva- Biblioteegis» ilmunud 36 raamatust olid 27 Eiseni tõlgitud, kohan- datud või toimetatud. Sari ilmus järjepidevalt 1886. aastani, edasi anti välja ainult üksikuid juhuslikke numbreid.

⁴⁴ Schnakenburgi kirjastus M. J. Eisenile 30. IX ja 25. XI 1877, 30. III 1878. — KM KO, f. 25, m. 13:25.

⁴⁵ Vt. lk. [3].

⁴⁶ Schnakenburgi kirjastus M. J. Eisenile 30. III ja 19. X 1878. — KM KO, f. 25, m. 13:25.

⁴⁷ 1878. a. oli H. Laakmann kavatsenud avaldada raamatuseeriat «Eesti Biblioteek», kuid väljandest kujunes kirjanduslik-perekondlik ajakiri «Meelejahu- taja».

⁴⁸ Schnakenburgi kirjastus M. J. Eisenile 25. XI 1877.

⁴⁹ Eesti Postimees 12. XI 1880, lk. 192.

Rahvajuttude väljaannetest kujunesid Eiseni kogude kõrval populaarseteks ka M. Sohbergi «Eesti jututoojad», millistest IV ja VI—X osa ilmusid Schnakenburgi kirjastusel. Vanapagana-jutte sisaldava kogu «Neljas Eesti juttotooja. Ennemuistset juttud ja vanad sõnad» (1876) 3000-line tiraaž müüdi erakordselt kiiresti läbi, juba 1878. a.⁵⁰ ilmus samalt kirjastuselt teine sama suur trükk ja 1885. a. kolmas 2000-line väljaanne.

Vähem ilukirjanduslikke teoseid pakkus 1879. a. alustatud Eesti Kirjameeste Seltsiga seotud väga mitmekesise sisuga seeria «Eesti Kirjavara». Seeria loodi M. Veske initsiatiivil, kelle teosed olid seeriale autoriteetseteks algusnumbriteks. «Eesti Kirjavara nime all saab raamatuid välja tulema, mis Eesti rahvalle võimalikult tõsisid ja kasulikku teadusi otsekoheste õpetuse ehk tuumaka jutu näul tuua tahavad. Raamatud saavad lühidelt ja kergeste arusaadavalt kirjutud.» tutvustas uut seeriat Kirjameeste Seltsi abiesimees M. Veske.⁵¹ 1879. a. ilmus sarjas Schnakenburgi kirjastusel esimene ulatuslik tõlge Puškinist — «Pealiku tütar. Kasakate mässamisest Katarina II valitsuse ajal aastal 1773». Selle ajaloolise jutustuse oli vabalt tõlkinud kooli- ja kirjamees Jakob Kõrv, kellelt sarjas teisiigi töid ilmus. Vääruslikku lisa pakkusid sarjale agara kirjamehe ning tõlkija Maximilian Põdderi üsna ladusad tõlked saksa kirjandusest. Tähelepanuväärse populaarsuse saavutas M. Põdderi tõlgitud baltisaksa kirjaniku Th. Hermann-Panteniuse romaan «Uhe muna pärast», milles kajastusid Baltimaade talupoegade teravad probleemid. Tõlge ilmus 1878. a. «Sakala» veergudel, 1879. a. kõne all olevas sarjas ja 1882. a. jällegi Schnakenburgi väljaandel pealkirja all «Jumala maakeses». M. Põdderi tõlkes ilmus «Eesti Kirjavaras» ka J. H. Campe populaarteaduslik teos «Jakob Heemskerki ja Wilhelm Barentsi reis Põhjamaal» (1880, 2000 eks.). A. 1879—1880 oli «Eesti Kirjavara» peamiseks kirjastajaks Schnakenburg ja sarjas ilmus juturaamatuid, reisi kirju ning õpetliku sisuga teoseid. 1881. a. alates olid sarja väljaandmisel olulisemal kohal juba teised kirjastajad (Laakmann, Mattiesen, Feldt) ning sarja ilmumine muutus juhuslikumaks ning lünklikuks. Sama aasta novembris otsustati Kirjameeste Seltsi koosolekul avaldada seerias edaspidi ainult ilukirjandust,⁵² kuid rangelt sellest otsusest järgnevail aastail kinni ei peetud.

Schnakenburgi kirjastuse vahendusel jõudsid eestlastele lugejani ka esimesed tõlked I. Turgenevist. 1880. a. ilmus juurdekõitena Jeepi «Mereröövliite saarele» (ka ühise lehekülgede numeratsiooniga) üliõpilase F. W. Ederbergi tõlkes Turgenevi «Bjeshini aas». 1885. a. avaldati jutustusest teine trükk, mis läks müügile

⁵⁰ Kaanel ja tiitellehel 1879. Signaaleksemplar sai loa 30. IX 1878. — Журнал для внесения рукописей и книг, поступающих на рассмотрение цензурь. — РАКА, f. 52, nim. I, s.-ü. 404.

⁵¹ M. Veske. Eesti rahvalaulud. 1. Trt., 1879, vt. leht eestiitellehe ees.

⁵² Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1881. Trt., 1881, [lisa] lk. 34.

samuti koos Jeepi teosega. Mõlemad väljaanded kuulusid «Eesti Rahva-Biblioteegi» sarja. 1882 ilmus eesti keeles Turgenevi «Õõmaja. Jutt rahva elust». Väikese raamatukese tõlkijaks oli jällegi Ederberg, kes oli sel ajal paremaid vene keelest tõlkijaid. Saksa kirjandusest said 1879. a. Schnakenburgi abiga meie lugejatele kättesaadavaks veel B. Auerbachi ja Franz Hoffmanni juturaamatud.

Väärtkirjanduse kõrval saatis Schnakenburgi kirjastus raamatuturule ühtlasi hulgaliselt madala tasemega juturaamatuid — röövli- ja mõrtsukajutte ning sentimentaalseid armastuslugusid, mis oma põneva sisu ja odava hinnaga kergesti ostjaid leidsid. Rohkesti ilmus Schnakenburgilt tuntud röövlilugude autori D. Martsoni madalakvaliteedilisi ümberpanekuid nagu «Timuka pruut», «Ludwig Kartusche ja tema seltsimehed ehk must kast», «Murjani vürst» (kõik 1879) jt., mis ilmusid 2000—4000-listes tiraažides. Veel suurema tiraažiga (enamasti 5000 eks.) trükiti Viljandi koolmeistri Jakob Permanni juturaamatuid ja sama autori mitmesuguseid seltskondlikuks ajaviiteks õpetusi jagavaid raamatukesi. Permanni kireva sündmustikuga sentimentaalne armastuslugu «Ilus Mageloone» (1876) võitis kohe lugejate poolehoidu ja juba 1879. a. ilmus sellest uus 5000-eksemplariline trükk.

Luule- ja laulukogusid avaldas Schnakenburgi kirjastus tegevuse algusest alates. 1875. aastaks planeeritud «Kalevipoja» kolmas trükk jõudis lugejateni 1876. a. aprillis. 1875. a. alustas kirjastus ühtlasi talupojast lauliku Ado Reinvaldi teoste väljaandmist. Ta avaldas sel aastal teise trüki luuletaja esimesest luulekogust «Willandi Laulik» I, mille Gläser 1871. a. oli välja andnud ja mis ilmselt oli lugejate-ostjate tähelepanu ja heakskiitu pälvinud. 1877. a. avaldas Schnakenburgi kirjastus sama luulekogu III osa (2000 eks.). Reinvaldi väike 8-kopikaline laulukogu «Õitsi õõpik ehk naljakad laulud noorte poiste ja neidudele», mis kuulub autori vähenõudlikumate kogude hulka, ilmus samalt kirjastuselt 1876. a. Veel andis Schnakenburg välja II köite Reinvaldi satiiriliste laulude kogust «Nalja-kannel ehk Laulurahe Baltlaste lilli-aias» (1883).⁵³ Raamat trükiti laulukogu kohta erakordselt suures tiraažis — 4000 eksemplari.

Ka Ado Grenzsteini esikkogu «Esimesed luuletused» (1877) kirjastas Schnakenburg. Algaja autor sai väikesemahulise käsi-kirja eest (2 trükipoognat) küllaltki suure honorari — 50 rbl.⁵⁴ Kaheksandal kümnendil ilmusid Grenzsteini luule- ja lauluraamatute esitrükid enamasti autori enda kirjastusel ja trükiti ta oma trükikojas.

⁵³ I osa kirjastas 1881. a. F. Feldt.

⁵⁴ Schnakenburgi kirjavahetus «Olevikuga». — KM KO, f. 94, m. 27:16, l. 16.

Ka F. Kuhlbars taotles oma luuletusi trükki saata Schnakenburgi kirjastuse abiga. 1877. a. saatis ta kirjastusele umbes trükipoogna mahule vastava käsikirja. Arijuhth J. Bergmann keeldus selle kirjastamisest ja saatis käsikirjalehed autorile tagasi. Küll oli Bergmann nõus Kuhlbari käsikirja trükkima ja esitas autorile trükikulude arvestusegi.⁵⁵ Ent kirja teel toimunud läbirääkimised jäid nähtavasti tagajärjetuks — Kuhlbari teoseid pole Schnakenburgi väljaandel ilmunud.

Luule avaldamisel oli «Kalevipoja» kolmanda väljaande kõrval Schnakenburgi kirjastuse tähelepanuväärsemaks saavutuseks Mikkel Veske ulatusliku kaheköitelise antoloogia «Eesti rahvalaulud» kirjastamine. Teos ilmus «Eesti Kirjavaras» sarjas, I anne 1879. a. (2500 eks.), II anne 1883. a. (1500 eks.).

Rohkesti kirjastas Schnakenburg M. J. Eiseni luule- ja salmi-kogusid. Esimesele üsna andevaesele luulekogule «Lehekuu öied» (1876) järgnes rohkesti uusi ja mitmed neist levisid kordusväljaannetes ja suurtes tiraažides. 1881. a. ilmus «Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetustes» ulatuslik, rohkem kui 200-leheküljeline luuleantoloogia «Eesti luuletused», mis oli pühendatud Soome Kirjameeste Seltsi 50 a. juubelile. Eiseni toimetatud antoloogia sisaldas L. Koidula, F. R. Kreutzwaldi, M. Veske, J. Bergmanni, Eiseni enda jt. luuletusi. Sellest tähelepanuväärselt kujundatud raamatust ilmus ainult 600 eksemplari. Soome minev ja Eiseni eksemplar olid trükitud kuldkirjaga väga heale paberile ning köidetud kullaga kaunistatud nahka. Köitelõige oli neil kullatud, kaptaalpael ning köitelehed kõige parematest materjalidest. Müügieksemplarid olid hariliku musta kirjaga, ent igat lehekülge kaunistas punane joonraam. Neist väike osa luksuseksemplare läks müügile tõenäoliselt kullaga kaunistatud nahkköites (hinnaga 2 rbl. 50 kop.). Suuremal hulgal saadeti raamatuturule roostekarva linasesse köidetud raamatuid (hinnaga 1 rbl. 80 kop.), mille ornamentkaunistusega kaaned oli teostanud Tartu köitemeister J. Malock.⁵⁶ Ent enamik «Eesti luuletusi» ilmus kaunistatud kartongkaantega (hinnaga 1 rbl.). Schnakenburgi kirjastuskataloog reklaamis luuleantoloogiat kui kõige ilusamat ja toredamat eestikeelset raamatut. — «Kes teisele midagi mälestuseks tahab kinkida, see kinkigu «Luuletused».»⁵⁷ Raamat müüdigil kiiresti läbi ja 1885. a. oli Eisenil valminud teise trüki parandatud ja täiendatud käsikiri. Käsikirja kärpis ja muutis korrektor Nebokat nii põhjalikult, et mõned auto-

---

⁵⁵ Schnakenburgi kirjastus F. Kuhlbarsile 12. VIII ja 22. VIII 1877. — KM KO, f. 65, m. 15:23.

⁵⁶ J. Malock oli saanud meistri õigused 1874. a. Tartu Raamatuköitjate Ametilt. — Protokoll-Buch eines ehebaren Buchbinder-Amtes zu Dorpat. — TRU TR KHO, f. 28, s.-ü. I, l. 40.

⁵⁷ Schnakenburg'i kuluga trükitud kõige paremate Eesti raamatute nimekiri. Trt., 1884, lk. 27.

M. J. Eiseni «Eesti luuletused» (1881) kolmesuguses köites

rid olevat keelanud oma luuletuste trükkimise.⁵⁸ Raamat ilmus tõenäoliselt 1886. a. esimesel poolel, kusjuures Kreutzwaldi ja Grenzsteini luuletused jäid välja.⁵⁹ 1888. a. järgnes samalt kirjastuselt kolmas täiendatud ja muudetud väljaanne pealkirja all «Uued Eesti luuletused» (750 eks.).

1881. a. kirjastas Schnakenburg Eiseni toimetatud valmide ja laulude kogu «Laste varandus», mis oli ilustatud 50 pildikesega. Erakordselt populaarseks sai aga Eiseni toimetatud Kreutzwaldi, Koidula, Veske, Kuhlbari jt. luuletusi sisaldav «Rahva laulik». 1884. a. ilmunud 2000 eksemplari olevat Schnakenburg kolme kuuga läbi müünud.⁶⁰ Juba 1885. a. järgnes teine, 1886. a. kolmas ja 1891. a. neljas trükk. Schnakenburgilt ilmus veel mitmeid Eiseni laulukogusid, nagu «Helinad Emajõelet» (1884), «Sädemed» (1885) jt. Need mõlemad väikeseformaadilised luulekogud läksid raamatuturule kahesuguses kujunduses — kehval paberil trükitud odavate rahvaväljaannetena (hinnaga 20 kop.) ja heal paberil, kullaga kaunistatud värvilisest linasest tugevate kaantega iluväljaannetena, mis maksid väikese luulekogu kohta erakordselt palju — 70 kop. Ilukõited oli tõenäoliselt teostanud J. Malock.

Seoses koorilaulu laialdasema levikuga ja muusikakooride arenguga 1870. aastail asus Schnakenburgi kirjastus avaldama järjest enam noodi- ja lauluraamatuid. 1884. a. kirjastuskataloogis esines müügiks pakutavaid eestikeelseid noodiraamatuid juba üle kümne. Ulatuslikumaid oli P. Abeli ja M. Veske koostatud «Laulukogu» (1881, 1600 eks.),⁶¹ mis saksa viiside kõrval sisaldas ka eesti heliloojate töid, sealhulgas Koidula, Kreutzwaldi jt. eesti autorite sõnadele. Kõrgema haridusega eesti muusikamehelt Johannes Kappelilt ilmus mitmeid noodiraamatuid mees- ja segakooridele kontsertidel laulmiseks. Neist «Järvamaa ööpik. Nelja healege laulud meestekoorile» (1880, 1000 eks.)⁶² kuulus Kirjameeste Seltsi toimetiste numeratsiooni. Samas sarjas avaldati ka K. A. Hermannini noodikogu «Eesti kannel» II vihik (1883),⁶³ mis oli Schnakenburgi noodiraamatute hulgas kalleimaid (65 kop.). «Kaunid, Eesti meistrite komponeeritud laulud. Kerged, igal pool laulmiseks sündsad. Segakooridele väga soovitavad.» iseloomustas lauluraamatut kirjastuse nimestik.⁶⁴ A. Lätte esimese noodiraamatu «Kuus laulu tenori ja baritoni soolole» (1883, 1500 eks.) avaldas samuti Schnakenburgi kirjastus.

⁵⁸ Meelejahutaja, 1885, nr. 43, lk. 285.

⁵⁹ Kündja 12. III 1886, lk. 67. — Vt. ka M. J. Eisen. Sädemed. Trt., 1885, lk. [107]; Schnakenburgi kuluga trükitud kõige paremate Eesti raamatute nimekiri. Trt., 1887, lk. 27. — Ühtegi eksemplari 2. trükist ei õnnestunud leida.

⁶⁰ M. J. Eisen. Sädemed. Trt., 1885, lk. [107].

⁶¹ Tiitellehel 1880, signaaleksemplar sai loa 16. II 1881. — Журнал о выдаче позвольительных билетов... — РАКА, f. 52, nim. 1, s.-ü. 416.

⁶² Tiitellehel 1881, signaaleksemplar sai loa 18. XII 1880. — Samas.

⁶³ I vihik ilmus 1875 H. Laakmanni kirjastusel.

⁶⁴ Schnakenburgi kuluga trükitud kõige paremate Eesti raamatute nimekiri. Trt., 1884, lk. 29.

Muidugi ei puudunud Schnakenburgi kirjastatud luule- ja lauluraamatute hulgas ka madalakvaliteedilised kogud. Üsna küsitava kirjandusliku väärtusega olid A. Peterselli lõbusad rahvalikud värsikogud ja C. M. Redlichi armulaulud. Redlichi laulud «Lille põosas ehk elu ja armastus» saatis kirjastus a. 1875—1879 paarikümneleheküljeliste odavate annetena raamatuturule.

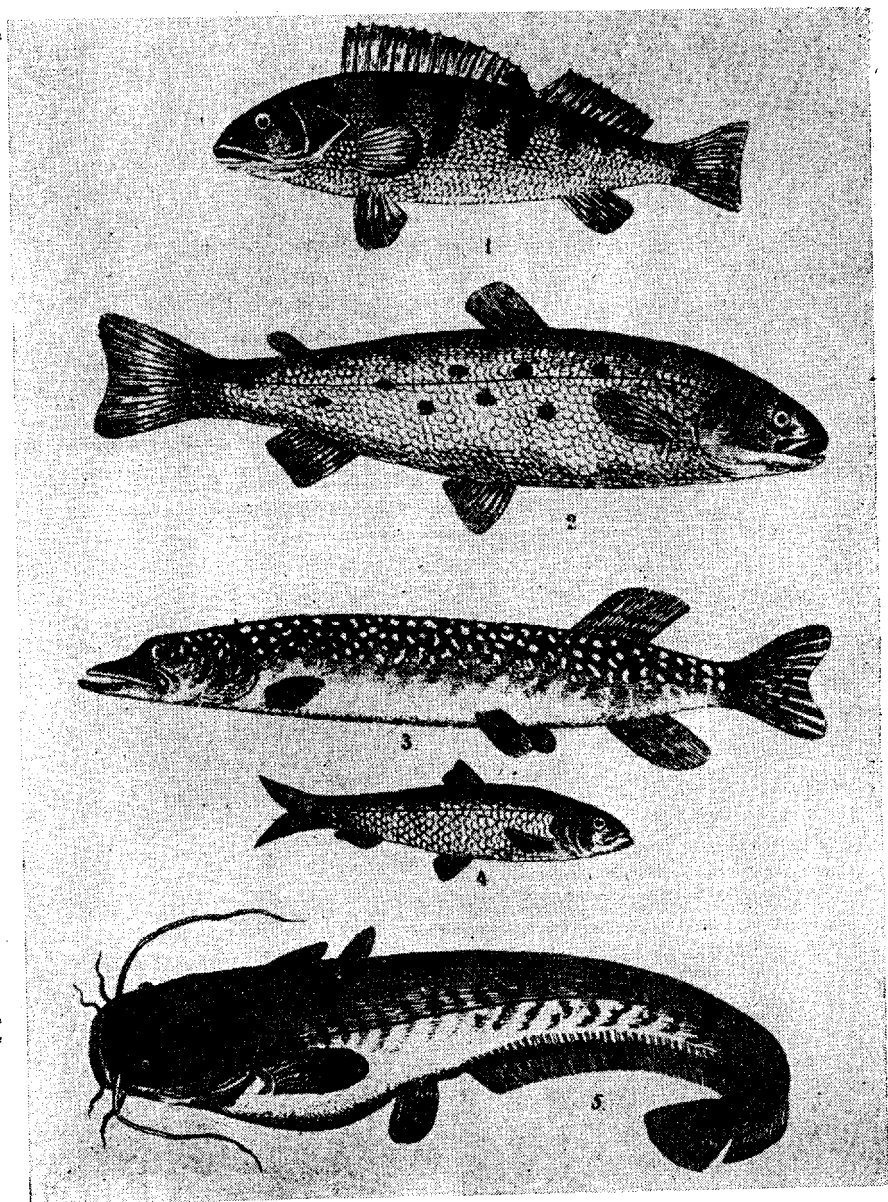
III. Schnakenburg kooli- ja populaarteadusliku kirjanduse väljaandjana

Eesti Kirjameeste Selts, kelle koosseisu kuulusid peamiselt koolmeistrid, asus aktiivselt tegelema ajakohaste, rahvale vajalike raamatute soetamise ja levitamisega. Väheväärtusliku turukirjanduse suhtes asus selts rangelt eitavale seisukohale, püüdes selle levikut takistada. 1874. a. avas selts oma sarja «Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused», mille peamiseks eesmärgiks oli varustada valla- ja kihelkonnakoole kaasaegse teaduse ja pedagoogika nõuetele vastavate uues kirjaviisis õpikutega. EKMS-i esialgne kavatus ise oma toimetisi kirjastada pörkas vastu majanduslikke raskusi. Esimestel aastatel oli toimetiste peamiseks kirjastajaks ja trükkijaks olnud H. Laakmann, kes avas sarja R. Kallase teosega «Mõistlik rehendamaja» (1874). Toimetiste hulka võeti ainult seltsi poolt läbivaadatud ja heaks kiidetud teoseid. Seltsi hinnang oli ühtlasi kirjastajaile garantiiks raamatu leviku suhtes ja julgustas neid välja andma senisest mahukamaid ning kallihinnalisemaid raamatuid ning maksma autoritele suuremaid honorare.

Schnakenburgi kirjastus alustas EKMS-i toimetiste kirjastamist 1876. a., andes välja M. Jürmanni õpetliku teose «Kodu-kool» I—II⁶⁵. 1877. a. jätkati J. Kunderi, A. Grenzsteini, M. J. Eiseni jt. autorite, peamiselt seltsi liikmete, raamatute kirjastamist. 1878. a. tihenesid veelgi sidemed seltsiga ja Schnakenburgi kirjastus kujunes kõige tähtsamaks EKMS-i toimetiste väljaandjaks. Uhtlasi kasvas sel ajal tähelepanuväärselt Kirjameeste Seltsi poolt väljaantavate õpikute üldarv. 1878. a. vältel arutati seltsis läbi 30 käsikirja, millistest vaid 4 tagasi lükati.⁶⁶ Kui esimese nelja aasta jooksul oli toimetistes ilmunud ligikaudu 12 numbrit, siis ainuüksi 1878. a. avaldati selles seerias 18 numbrit. 1881. a. aga ulatus ilmunud toimetiste üldarv juba üle 60. 1878. a. peale hakkas Schnakenburg ühtlasi Laakmanni asemel trükkima Kirjameeste Seltsi aastaraamatuid ja samal aastal trükkis ka seltsi põhikirja. Aastaraamatud ja põhikiri jäid 1885. aastani ainukesteks väljaanneteks, mis Kirjameeste Selts ise kirjastada suutis. Seoses järjest laieneva koostööga Eesti Kirjameeste Seltsiga kaldus Schnakenburgi kirjastuse peamine tegevusjoon ilukirjanduse väljaandmi-

⁶⁵ III osa ilmus samalt kirjastuselt 1880.

⁶⁶ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879. Trt., 1879, [lisa] lk. 3.

Illustratsioon J. Kunderi teosele «Looduse õpetus» I (1877)

selt järjest enam õpikute ja populaarteadusliku kirjanduse avaldamisele.

Kooli- ja kirjamees Juhan Kunder, kes töötas Rakveres elementaar- ja kreiskooliõpetajana, andis meie selleaegsetele koolidele tõhusad materialistliku ainekäsitleusega loodusloo õpikud. 1876. a. novembris valmis «Looduse õpetuse» I osa käsikiri ja algaja kirjamees pöördus M. Veske poole palvega aidata leida kirjastaja, kes maksaks honorari 10—20 rbl. trükipoognalt. Kirjas Veskele avaldas Kunder lootust, et C. E. Mattiesen võiks talle meelepärast tasu maksta.⁶⁷ Mattiesen, kes üldse eestikeelsete raamatute kirjastamisega vähe tegeles, polnud tõenäoliselt raamatu väljaandmisest huvitatud. 1877. a. jaanuaris tutvustas Kunder käsikirja Eesti Kirjameeste Seltsis, kes selle heaks kiitis ja tegi ettepaneku varustada ilmuv teos illustatsioonidega.⁶⁸ Samal kuul leppis Kunder «Looduse õpetuse» I osa kirjastamise suhtes kokku Schnakenburgiga⁶⁹ ja augustis jõudis teos raamatuturule.⁷⁰ «Looduse õpetuse» I osa käsitles zooloogiat ja oli varustatud 14 litograafilise illustreeriva tabeliga. Eessõna nimetas, et raamat on määratud koolidele ja «igale looduse sõbrale».⁷¹ Schnakenburg kirjastas ka Kunderi teose II osa, mis käsitles botaanikat (ilmus 1881), ja III geoloogiat ja mineraloogiat käsitleva osa (ilmus 1885). Needki osad olid varustatud litograafiliste illustatsioonidega. «Looduse õpetus» oli ulatuslik raamat, kolm osa haarasid üle 260 lk. ja maksid eestikeelse kooliraamatu kohta palju — 2 rbl. 1878. ja 1879. a. vahetusel ilmus tublisti lühendatud kokkuvõtte «Looduse õpetuse» kolmest osast pealkirja all «Weikene looduse õpetus» I—III (5000 eks.),⁷² mis kandis tiitellehel määrangut «Eesti alamatele koolidele». Kunderi «Maakera elu ja olu» (1878) oli koostatud nii koolidele kui ka teistele huvitundjatele. Veel kirjastas Schnakenburg Kunderi vene keele õpiku «Esimene õpetus Vene keeles» (1. tr. 1883, 2. tr. 1888). Kõik need Kunderi raamatud avaldati Eesti Kirjameeste Seltsi toimetiste numeratsioonis.

Ka pedagoogi ja väga produktiivse koolikirjaniku Ado Grenzsteini õpikud ja populaarteaduslikud raamatud ilmusid Eesti Kirjameeste Seltsi toimetusel ja Schnakenburgi kirjastusel. Ta «Saksa keele õpetaja. Eesti kooli lastele» I (1877) jäi mitmekümneks aastaks meie koolides paljukasutatavaks õpikuks. Esimene 5000-line

⁶⁷ J. Kunder M. Veskele 1. XI ja 5. XII 1876. — KM KO, f. 149, m. 6:58.

⁶⁸ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877. Trt., 1877, lk. 76.

⁶⁹ J. Kunder J. Hurdale 21. I 1877. — KM KO, f. 43, m. 11:16.

⁷⁰ Signaaleksemplar sai loa 10. VIII 1877. — О предоставленных на рассмотрение цензурою рукописей... — Läti NSV RKA, f. 11, nim. 1, s.-ü. 50, l. 183.

⁷¹ Vt. lk. V.

⁷² I osa tiitellehel 1879, signaaleksemplar sai müügiloa 28. XII 1878. — Журнал о выдаче позволительных билетов... — RAKA, f. 52, nim. 1, s.-ü. 415, l. 11.

tiraaž müüdi kiiresti läbi ja juba 1881 ilmus teine ja 1895. a. kolmas trükk. Schnakenburg avaldas õpikust 1909. aastani kuus suuretiraazilist trükki (kokku 30 000 eks.). Teise kooliaasta jaoks määratud II köide ilmus 1878. a. samuti 5000-lises tiraažis ja sellestki järgnesid kordustrukid 1898. ja 1910. a. «Saksa keele õpetaja» III jõudis koolidesse 1880. a. Autori kavatsus jätkata õpikut ka neljanda ja viienda kooliaasta tarvis⁷³ jäi aga teostamata. Grenzsteini honorar saksa keele õpiku eest oli tähelepanuväärselt suur. Esimese trüki kolme köite eest sai ta Schnakenburgilt 1500 rbl., seega ca 50 rbl. trükipoognalt. Iga üksiku köite uue trüki täiendamise ja korrektuuri eest pidi autor saama 100 rbl.⁷⁴ Grenzsteini koostatud koolide laulukogu «Kooli laulmise raamat» (I—VI, 1878) anti välja mõnekümneleheliste 10-kopikaliste jagudena, tiraažiga 5000 eks. Raamat sisaldas noodistiku koos laulusõnadega ja oli määratud nii õpetajatele kui ka õpilastele. «Lõbusad laulud lastele» I (1879, 3000 eks.) sisaldas Grenzsteini enda, M. Veske, F. R. Kreutzwaldi jt. luuletusi.

Kirjameeste Seltsi toimetistes ilmus ühtlasi Grenzsteini poolt A. Bernsteini järgi vabalt tõlgitud «Looduse nõud ja jõud» (1878—1880).⁷⁵ See 200-leheküljeline teos avaldati kolme 25-kopikalise andena — et «ostmist kergitada», nagu esimese jao tagakaanel märgiti. Samas teatas kirjastus, et raamatust järgneb veel 13 annet, kuid kavatsus jäi teostamata. Ilmunud 3 annet läksid ühtlasi müügile ühiste kaante vahel. Ka õpetajatele määratud «Koolmeistri käsiraamatut» plaanitses Grenzstein avaldada jätkuva väljaandena. 1879. a. ilmunud esimene aastakäik 1880. kooliaastale tutvustas uuemaid kooliraamatuid, esitas õpetlikke palasid ja andis muid koolmeistrile vajalikke materjale. Honorari maksis Schnakenburg autorile 100 rbl.⁷⁶ Esimesele aastakäigule järgnenud «Kooliaasta 1883» oli sama sisuga: kirjastaja oli ilmselt kasutanud 1879. a. trükki, mis oli varustatud uute kaante ja uue kalendaariumiosaga.

A. Grenzsteini teosed ilmusid kuni 1882. a. ülekaalus Schnakenburgi kirjastusel. Kirjastuslepingud, esimestel aastatel sõlmitud J. Bergmanniga, hiljem E. Frehsega, olid autorile vägagi soodsad. Schnakenburgi teadaolevaist autoritasudest olid Grenzsteini omad suurimad. Trükipoogna honorar «Kooli laulmise raamatu» eest ulatus ca 81 rublani, «Saksa keele õpetaja» II köite eest ligi 60 rublani, «Looduse nõud ja jõud» eest ca 48 rublani.⁷⁷

⁷³ A. Grenzstein. Saksa keele õpetaja III, lk. [4].

⁷⁴ Schnakenburgi kirjavahetus «Olevikuga». — KM KO, f. 94, m. 27:16, l. 1, 3, 16.

⁷⁵ Esimese ande tiitellehel 1879, signaaleksemplarid said load 1878. ja 1880. a. — Журнал о выдаче позволительных билетов... — RAKA, f. 52, nim. 1, s.-ü. 415.

⁷⁶ Schnakenburgi kirjavahetus «Olevikuga»..., l. 16.

⁷⁷ Samas.

Kooliraamatuna oli kavatsatud ka keeleteadlase ja Eesti Kirjameeste Seltsi abiesimehe Mihkel Veske «Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis». Teose põhjalik käsikiri oli autoril valminud juba 1877. a. märtsi algul. Veske kavatses raamatut omal kulul trükkida lasta ja asus J. Adamsoni, J. Hürda jt. sõprade abiga trükikulude katteks raha koguma.⁷⁸ Kavatsus aga nurjus, nagu polnud õnnestunud mitmete teistegi toimetajate kirjameeste püüdlused ise oma teoseid kirjastada. 1878. a. kevadeks oli Veske raamatu väljaandmise suhtes kokku leppinud Schnakenburgi kirjastusega,⁷⁹ kuid raamatu ilmumine viibis rohkem kui aasta. «Eesti keele healte õpetus» jõudis raamatuturule 1879. a. südasuvel 60-kopikalise hinnaga. Raamatut oli trükitud 2000 eks., mis oli teadusliku raamatu kohta aukartust äratav tiraaž. Ehkki Veske oli soovinud teost avaldada «Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetustes»,⁸⁰ jäi raamat selle seeria numeratsioonist välja ja avas hoopis uue Veske initsiatiivil loodud seeria «Eesti Kirjavara». Raamatu müümine arenes aga äärmiselt visalt. Juba 1880. a. kevadisel odaval väljamüügil pakkus Schnakenburg Veske teost pealekauba.⁸¹ Ehkki raamatu hinda alandati, leidis seda kirjastaja laos veel käesoleva sajandi algulgi.⁸² Kirjameeste Seltsi toimetistes ilmus Schnakenburgi kirjastusel M. Veske peokõne «Õntsa keisri Aleksandri Esimese elu ja olu» (1878, 2500 eks.).

Eesti Kirjameeste Seltsi ülesandel koostas üliõpilane Jaan Bergmann eestikeelse ajalooõpiku «Üleüldine ajalugu» I—II (1878⁸³—1880, 5000 eks.). Raamat ilmus seltsi toimetistes Schnakenburgi kirjastusel ja oli trükitud kaheksaastase šriftiga: suurem kiri oli määratud madalama, väiksem kõrgema astme õppijatele. Juba esimese kõite ilmumise järel kirjutati «Koolmeistri käsiraamat» kiitvalt: «Jällegi üks raamat, mida meie julgeste kõige paremate sakste kooliraamatute kõrva panna tohime!»⁸⁴

Kirjameeste Seltsi tegevuskavasse kuulus ühtlasi ajakohaste matemaatikaõpikute koostamine. Seitsmenda ja kaheksanda aastakümne vahetusel ilmusid Schnakenburgi kirjastusel Tartu valla-kooliõpetajate seminari õpetaja Johannes Kurriku kooliraamatud — «Arvuvald» I—II (1879, 3000 eks. — 1880, 2000 eks.) ja «Arvuvalla võti» I (1879, 2000 eks.). Viimase raamatu II osa andis 1880. a. välja Tartu kirjastaja ja trükikojaomanik W. Just. Märksa laialdasemalt levis Kurriku «Laste arvuvald» (I 1879, 2000 eks., II 1880, 3000 eks., III 1884, 4000 eks.). Koolid võtsid raamatu hea meelega vastu. — «Teist kirja pandud raamatud «Laste arvuvald»

⁷⁸ M. Veske J. Adamsonile 16. III ja 14. IX 1877. — KM KO, f. 2, m. 1:15.

⁷⁹ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878. Trt., 1878, [lisaj] lk. 7.

⁸⁰ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877, lk. 83.

⁸¹ Sakala 23. II 1880, lk. 4.

⁸² Schnakenburgi kulul trükitud Eesti raamatute nimekiri. Trt., 1906, lk. 7.

⁸³ Tiitellehel 1879, signaaleksemplar sai loa 19. XII 1878. — Журнал о выдаче позволительных билетов... — РАКА, f. 52, nim. 1., s. ü. 415, l. 10.

⁸⁴ A. Grenzstein. Koolmeistri käsiraamat. 1880. Trt., 1879, lk. 9.

I ja II olen mina oma koolis pruukima hakanud, mis minu arvamise järel Teist väga osavaste kokku on pandud. Selle töö eest on Eesti koolid ning kooliõp. Teile väga palju tänu võlgu,» kirjutas 1882. a. koolmeister H. Kudeviita autorile raamatu kiituseks. Samas kirjas märkis ta, et teose II jao juurde oleks vajalik «ülesannete väljarehkendamise kogu».⁸⁵ ~~Soovitud~~ kogu ilmuski juba järgmisel aastal pealkirja all «Laste arvuvalla võti. Kostused I ja II jao kohta». Kurriku matemaatikaraamatud jäid kauaks ajaks meie koolides kasutusse. «Laste arvuvalla» I ja II osast ilmus veel 3 trükki, viimane, neljas, 5000-line trükk 1906. a. III osast kordustrükke ei ilmunud, küll avaldati sellegi juurde «Laste arvuvalla võti. Kostused . . .» (1884).

J. Kurrik töötas ühtlasi ulatusliku võimlemisõpetuse kallal. Teose I osa käsikirja tutvustas autor 1878. a. jaanuaris Kirjameeste Seltsi koosolekul.⁸⁶ Kolmes osas kavandatud «Turnimise raamatust» jõudiski ilmuda vaid paljude joonistega varustatud I osa (1879, 2000 eks.). «Eesseisev turnimise raamat on Eesti keeles esimene,» kirjutas Kurrik raamatu eessõnas ja avaldas lootust, et võimlemistunnid eesti koolidesse viiakse.⁸⁷ 1882. a. ilmusid Schnakenburgi kirjastusel ja EKMS-i toimetistes veel 2 Kurriku teost. «Kirjutamise õpetus. Laste õpetajatele ja peastkirja õppijatele» andis juhtnööre alfabeedist ja õigekirjast peale kuni iseseisva mõttearenduse oskuseni. Teine raamat — «Stenograafia õpetus» — äratas tähelepanu oma korrektsusega ja paljude Viinis W. Zölleri kivitrukikojas trükitud tabelitega. M. Veske ettepanekul otsustas Kirjameeste Selts anda Kurrikule teose eest 100-rublase auhinna.⁸⁸ Kõik J. Kurriku raamatud olid meetoodiliselt head, keeleliselt ladusad ja pälvisid õigusega tollaegsete kirja- ja koolimeeste kõrge hinnangu.⁸⁹

Kirjameeste Seltsi heakskiiduga, kas «Toimetuste» või «Eesti Kirjavara» sarjas, läksid koolidesse ja huvitundjate kätte ka Prantsusmaal täppisteadusi õppinud kirjamehe, ajakirjaniku ja määmoõtja Jakob Tülki õpikud ning populaarteaduslikud teosed. 1879. a. ilmus Schnakenburgi väljaandel põllumehele vajalik «Maamõetmise juhatus» (2000 eks.), mis oli varustatud jooniste ja tabelitega. Samal aastal jõudis meie koolidesse Tülki «Kerged ja lühikesed geometria õpetused». «Õpetuse viis on siin enamiste Prantslaste kooliraamatute järele rajatud,» märkis Tülk raamatu eessõnas.⁹⁰ E. Frehsega sõlmitud lepingu kohaselt pidi autor teose iga väljaande eest

⁸⁵ H. Kudeviita J. Kurrikule 12. X 1882. — KM KO, f. 14, m. 3:8, l. 92.

⁸⁶ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878, [lisa] lk. 1—2.

⁸⁷ Lk. V—VI.

⁸⁸ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1882. Trt., 1883, [lisa] lk. 6.

⁸⁹ Vt. ka J. Kurrik. Kirjutamise õpetus. Trt., 1882, lk. I—IV.

⁹⁰ Lk. VI.

saama 100 rbl. ja lisaks korrektuuri lugemise eest tasuta eksemplare. Kirjastus kohustus omal kulul hankima geomeetriliste jooniste puuklotsid.⁹¹ Raamat ilmiski paljude illustreerivate joonistega 3000-lises tiraažis,⁹² müügile läks 50 kopika eest. Vajadust uute väljaannete järele nähtavasti ei tekkinud — uusi trükke ei järgnenud. Küll ilmus 1880. a. «Eesti kirjavaras» sarjas eelmisele sisult väga lähedane, kuid mitte nii ulatuslik «Esimesed geometria õpetused. Eesti koolilastele ja iga mõetmise õpetuse himustajale» (3000 eks.). Tülki teos «Viisika-õpetus» (1881, 2000 eks.) oli samuti määratud ka väljaspool kooli kasutamiseks. Nii raamatu sisu kui ka illustratsioonid, millised oli hankinud E. Frehse, olid prantuse algupäraga.⁹³

Kirjameeste Selts püüdis anda aja nõuetele vastavaid kooliraamatuid ja populaarteaduslikke teoseid igalt alalt. Tavakohaste aabitsate kõrval äratas tähelepanu seltsi toimetusel ilmunud Väandra koolmeistri J. Lüdimoisi «Uus aabitsaraamat» (1880, 5000 eks.), mis toetus kaasaegsele lugemisõpetuse metoodikale. Raamat torkas silma värviliste kullaga kaunistatud tugevate kaantega, ja ka illustratsioonidega. Lüdimoisi «Laste karistus» (1879) käsitles kasvatusküsimusi. Väikelapse loomulikust kasvatusest oli juttu J. Kappi teoses «Eesti ema» (1879), mis ilmus jällegi Schnakenburgi kirjastusel seltsi toimetistes, küll ainult 300-lises tiraažis.

Jakob Pärna teostest tuli Schnakenburgil jätkata Gläseri kirjastatud «Mõistliku majapidaja ja lastekasvataja» (1869) ja tõlkelise «Mesilastest ning nende pidamisest» (1873) levitamist. Et «Mõistlikku majapidajat» enam ostetaks, varustas kirjastus selle lattu seisma jäänud eksemplarid uute kaante ja tiitellehtedega, mis kandsid ilmumisaastat 1878. «Mesilastest ning nende pidamisest», mis nähtavasti enam ostjaid leidis, avaldas Schnakenburg 1882 teise, täiendatud trüki, mis oli varustatud sisukohaste illustratsioonidega. 1878. a. pakkus J. Pärn Kirjameeste Seltsile kirjastamiseks käsikirja «Kirjalikud tööd koolis ja kodu», soovides 3000-lise tiraaži eest umbes 50 rbl.⁹⁴ Selts ei nõustunud käsikirja omal kulul trükkima, küll võttis teose oma toimetuste numeratsiooni ja raamat ilmus 1879. a. kevadel Schnakenburgi kirjastusel. See metoodiline käsiraamat oli määratud eelkõige kooliõpetajatele, õpetas küsimustele vastama, kirjandeid kirjutama, ka lepinguid, kuulutusid, ametlikke kirju jms. koostama. 1879. a. aprillikuu Kirjameeste Seltsi koosolekul nimetas M. Veske viimasel ajal ilmu-

⁹¹ Leping J. Tülki ja Schnakenburgi trükikoja vahel 16. V 1878. — KM KO, f. 138, m. 1:14.

⁹² Leping nägi ette 4000 eks., Tallinna tsensuriarhiivi andmeil oli tiraaž 3000 eks.

⁹³ J. Tülki. Viisika-õpetus, lk. V.

⁹⁴ J. Pärn J. Hurdale 18. IV 1878. — KM KO, f. 43, m. 18:23.

nud raamatuist Pärna «Kirjalikke töid» «iseäranis tähelepanemise vääriliseks».⁹⁵

Nagu näitavad Schnakenburgi kirjastuskataloogid ja ajalehekuulutused, varustas kirjastus meie koole ühtlasi maakaartide jt. näitlike vahenditega. Juba 1875. a. aprilli algul pakuti «Eesti Postimehe Lisalehe» veergudel müüa suureformaadilist C. Bornhaupti «Liivi, Eesti ja Kuuramaa kooli-maakaarti», mis oli tõenäoliselt Riias trükitud. Samal aastal läks Tartus müügile veel 20-kopikaline värviline «Liivi-, Eesti- ja Kuuramaa kaart» (trükitud Riias ja Tartus). Eriti suurt tähelepanu pidi omal ajal äratama Schnakenburgi suur värviline «Kooli-seina-kaart. Liivi, Eesti ja Kuura maa» eesti-, läti- ja saksakeelsete kohanimedega.⁹⁶ Müügile läks kaart kahesuguses kujunduses: «Lakeeritud ja rulli pandud: Hind 5 rbl. 50 kop. Linase riide pääl mapi sees: Hind 4 rbl. 50 kop.»⁹⁷ Kaks viimati nimetatud kaarti püüsid müügil ka veel 1884. a. Näitlikest vahendeist avaldati veel ilukirjatabelid «Eeskirjad koolidelle». Need 12 suurt valgete tähtedega musta tabelit olid määratud koolitoas seinale riputamiseks, hõlbustamaks kaunisti kirjutama õppimist. Schnakenburgi kirjastus pakkus «Eeskirju» koolidele 6 rbl. eest,⁹⁸ 1880. a. kevadel kingiti 12 komplekti tabelleid EKMS-ile koolidele annetamiseks.⁹⁹

Rohkesti avaldas Schnakenburgi kirjastus populaarteaduslikke ja käsiraamatute laadi teoseid, mis ei olnud määratud otseselt koolidele ega kuulunud tavaliselt ka Kirjameeste Seltsi toimetiste hulka. Kirjastuse tõhusaks teeneks oli Kreutzwaldi «Kodutohtri» — arstiteaduslikke nõuandeid jagava käsiraamatu väljaandmine 1879. a. Kreutzwald oli alustanud teose koostamist juba sajandi keskpaiku. Ta kavandas käsiraamatu õige ulatusliku (ca 20—25 trükipoognat) ja kavatses ise kirjastada. Raamatu trükkimise võimalusi püüdis ta leida Soomest, kus arvas kulud madalamad olevat.¹⁰⁰ Nii ulatuslik käsiraamat kippus aga eestlasest lugeja jaoks liiga kalliks minema. 1878. a. oli Kreutzwaldil valminud esialgselt plaanitsetust lühem, umbes 12-poognaline käsikiri ja ta pidas selle kirjastamise ja trükkimise küsimuses läbirääkimisi C. E. Mattieseniga. Mattiesen pidas sedagi käsikirja liiga ulatuslikuks, kuid Kreutzwald ei nõustunud edasise lühendamisega¹⁰¹ ja raamatule tuli otsida jällegi uus kirjastaja. «Kodutohter» ilmus 1879. a.

⁹⁵ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879, [Hisa] lk. 10.

⁹⁶ Ainuke leitud eks. sellest kaardist on trükitud Riias 1872. Kõik mainitud kaardid on kirjeldatud kirjastuskataloogide ja ajalehekuulutuste põhjal.

⁹⁷ Schnakenburgi kuluga trükitud Eesti raamatute nimekirj. Trt., 1878, lk. 2.

⁹⁸ Samas, lk. 1.

⁹⁹ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1880. Trt., 1880, lk. 69.

¹⁰⁰ F. R. Kreutzwald G. Schultz-Bertramile 10. V 1864. — Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 4. Tln., 1959, lk. 175—176.

¹⁰¹ F. R. Kreutzwald J. Adamsonile 5. V 1878. — KM KO, f. 2, m. 1:10.

lõpul¹⁰² Schnakenburgi kirjastusel 11,5 trükipoognalisena, tiraažiga 3000 eks. Raamat oli köidetud tugevatesse pappkaantesse ja ilustatud Schnakenburgi litograafias teostatud Kreutzwaldi portreega frontispissiga. Vastupidi Mattieseni kartusele kujunes «Kodutohter» raamatuturul menukaks. Hoolimata kõrgest hinnast (80 kop.), müüdi esimene trükk kiiresti läbi ja juba 1884. a. ilmus teine, sama suur trükk, 1890. a. kolmas (2000 eks.) ja 1900. a. neljas (4000 eks.).

Rohkesti ilmus Schnakenburgi kirjastusel M. J. Eiseni populaarteaduslikke raamatuid, enamasti väljaspool Kirjameeste Seltsi seeriaid. Silmapaistvamaid neist oli ulatuslik tõkeline teos — «Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu. Muistest ajast meie ajani» (1877), millest veel 1913. a. ilmus, küll mitte Schnakenburgi kirjastusel, kordustrükk. Raamatu sissejuhatuses märkis Eisen, et teos «ei ole mitte üksikute põhjalise tääduse nõudjate, vaid kõikide jaoks kirjutatud». Pikka aega nõudis Eiseni «Vene maa geograafia» trükkijõudmine. Schnakenburgi kirjastus saatis 1878. a. esitatud käsikirja Kirjameeste Seltsile läbivaatamiseks, et raamat võiks seltsi toimetistes ilmuda. Kirjameeste Selts pidas aga käsikirja nõrgaks ja autoril tuli see ümber töötada.¹⁰³ Nii jõudis «Venemaa geograafia» raamatuturule alles 1883. a. Ka käsikirja «Elust ja loodusest», mis sisaldas mitmesuguseid õpetlikke palasid, töötas Eisen mitu korda ümber ja see rändas a. 1877—1879 korduvalt autori, kirjastaja ja tensori vahet.¹⁰⁴ Raamat ilmus 1879. a. tiraažiga 2000 eks. Eiseni toimetusel ilmusid «Eesti Rahva-Biblioteegi» sarjas ülevaated eesti ja soome silmapaistvate kirjameeste elust ja loomingust ühise pealkirja all «Tähtsad mehed». «Tähtsad mehed» (I—IV 1883, V—VI 1884) tutvustas esmakordselt meie lugejale O. W. Masingut, F. R. Faehlmanni, F. R. Kreutzwaldi, C. R. Jakobsoni, J. W. Jannsenit jt. autoreid. Väiksed 20-kopikalised raamatukesed olid varustatud nende kirjameeste puulõikes portreedega.

A. Kitzbergi esikteose «Kodu-kurukesest», mis käsitles Pöögile valla ajalugu, kirjastas Schnakenburg 1878. a. Raamatuke ilmus ainult 600-eksemplarilises tiraažis ja oli ilustatud E. M. Jakobsoni puulõikega Pöögile koolimajast. Nagu Kitzberg märgib oma mälestustes, sai ta teose eest honorariiks vaid 25 tasuta eksemplari, kirjastaja aga olevat autori teadmata veel teise trüki välja andnud.¹⁰⁵

Rahvuslik liikumine tõi kaasa ka eestikeelse põllumajandus- ja loomakasvatusalase kirjanduse arengu ja sellegi ala kirjastamisel

¹⁰² Signaaleksemplar sai loa 12. XII 1879. — Журнал о выдаче позволенных билетов... — RAKA, f. 52, nim. 1, s. ü. 415, l. 32.

¹⁰³ Schnakenburgi kirjastus M. J. Eisenile 19. X ja 11. XII 1878. — KM KO, f. 25, m. 13:25.

¹⁰⁴ Schnakenburgi kirjastus M. J. Eisenile 25. XI 1877 ja 30. X 1878. — KM KO, f. 25, m. 13:25.

¹⁰⁵ A. Kitzberg. Ohe vana «Tuuletallaja» noorpõlve mälestused. I. Trt., 1924, lk. 135.

oli teeneid Schnakenburgi Tartu filiaalil. Helme taluperemehest kirjamehelt Jaan Liivilt ilmus terve rida raamatukesi, mis jagasid õpetusi loomapidajatele: «Esimene heinamaa tegija» (1878), «Sigade kasvatamine, nuumamine ja täielik rohitsemine» (1879), «Esimene lojuste kasvataja ja rohitseja» (1880), «Täieline hobuste vanaduse tundmine» (1880). Nagu võib lugeda raamatukeste eessõnadest, olid teosed tõkelised — «kuulsate lojuste arstide» järgi kirjutatud. Kuid ühtlasi oli Liiv ka enda ja kohalike loomakasvatajate kogemusi arvesse võtnud.¹⁰⁶ Liivi väikesed raamatukesed (tiraazidega 2000—3000 eks.), mis olid viletsamini välja antud kui Kirjameeste Seltsi toimetised (trükitud kehavõitu paberil, õhukeste paberkaantega), läksid müügile odava hinnaga — 12—24 kopikaga. Brošüüris «Õpetus viina ja õlle joomisest» (1878, 3000 eks.) püüdis Liiv lugejat veenda joomise kahjulikkuses.

Nii sisult kui ka väljumisel olid Liivi teostele lähedased Schnakenburgi kirjastatud Tartu veterinaariainstituudi üliõpilase Madis Treumanni raamatud «Põllu väetaja» (1880, 3000 eks.) ja «Hobuse rauutamise õpetus» (1881, 2500 eks.). Esimene neist avas Eesti Põllumeeste Seltsi toimetiste seeria, ent jäi alustatud sarja ainukeseks numbriks.

Ajajärgu loetavamad kokaraamatudki jõudsid lugejani Schnakenburgi kaasabil. 1864. a. oli W. Gläseri eelkäija E. J. Karow välja andnud F. Eckfeldti tõlkes L. Pancki teose «Kasulinne Kögi- ja majapidamisseramat». Kokaraamat sisaldas üle 1100 retsepti ja nõuande perenaisele. Ehkki raamat oli väga ulatuslik (üle 500 lk.) ja sellega seoses erakordselt kallis (1 rbl. 20 kop.), leidis see raamatuturul pikka aega elavat nõudmist. Kordustrükiid ilmusid 1877., 1885., 1896. ja 1901. a. Vastukaaluks Eckfeldti kallihinnalisele tõlketeosele koostas K. Treufeldt väikse ja odava (25 kop.) kokaraamatu «Lühikene õpetus söögide tegemisest» (1881, 2000 eks.), mis sisaldas märksa lihtsamaid ja igapäevasemaid toiduretsepte. Raamatukese eessõnas märkis Treufeldt, et «Kasuline köögi- ja majapidamiseraamat» olevat mõeldud «rikkama rahva kasuks», tema raamat aga eesti taluperenaistele.¹⁰⁷

Minevaks kaubaks raamatuturul olid ka mitmesugused nalju, mõistatusi, ühismängude õpetusi, nõiduskunsti ja igasuguste vigurite juhatusi sisaldavad raamatukesed. Sedalaadi «seltskondliku elu edendamiseks» mõeldud kirjatöid, mis sageli olid hoopis küsitava väärtusega, avaldas Schnakenburg üsna rohkesti. Hulgaliselt levitati Jakob Permanni unenägede seletajaid, mis jõudsid raamatuturule mitmetes suuretiraazilistes väljaannetes. 1876. a. ilmunud 15-kopikalisele väikseformaadilisele raamatukesele «Unenägede seletaja. Kõik öösisete nägemiste, viirastuste ja unenäude proovitud seletused» järgnes terve rida uusi, suuremaid, millistest

¹⁰⁶ Esimene heinamaa tegija, lk. [5]—6; Sigade kasvatamine..., lk. [3—4].

¹⁰⁷ Lk. [3]—4.

1884. a. ilmunud «Suur unenägede seletaja... üliväga täielikuks tehtud väljaanne» ulatus juba 192 leheküljeni. Ilmselt oli omal ajal populaarne ka sama autori «Bosko kunstükid» (1. tr. 1876, 2. tr. 1879), mis kaardimängu-trikkide ja teiste vigurite kõrval jagas ka pisut asjalikumaid juhatusi. C. M. Redlichi nõidumist õpetavad ja anekdoote ning mõistatusi pakkuvad raamatukesed («Tule ja loe imet!» 1879, «Silma moondaja» 1890) oma üsna lame-date naljade ja halva keelega erilist poolehoidu nähtavasti tolleaegses lugejaskonnas ei leidnud.¹⁰⁸ Enam hinnati J. Liivi raamatut «Noore rahva mängu tuba» (1. tr. 1878, 3000 eks.), kus ühis-mängude õpetusele olid lisatud ka laulusõnad ja noodid. Juba 1883. a. järgnes teine, parandatud ja täiendatud trükk (2000 eks.), mille eessõnas autor märkis, et ta raamat võeti «noorest rahvast rõõmuga... vastu».¹⁰⁹ Laste jaoks koostas J. Liiv väiksema mängu ja lõbustusi pakuva raamatukese «Laste mängu-tuba» (1879, 3000 eks.).

IV. Schnakenburgi raamatukaubanduslikust tegevusest

Nagu kõik tähtsamad Eesti kirjastajad 19. saj. seitsmendal-kaheksandal aastakümnel arendas ka Schnakenburgi ettevõtte laialdast raamatukaubanduslikku tegevust. Ehkki seaduslik raamatukauplus Tartu filiaalil puudus, müüdi eesti- ja muukeelset kirjandust mitte ainult hulgiviisi raamatukaupmeestele, vaid ka otse-selt üksikostjatele. Schnakenburgi kirjastuskataloogides, ajakir-janduse veergudel ja mujal reklaamitekstis räägiti üsna julgesti ka «Schnakenburgi raamatupoest», sagedamini teatati küll, et Schnakenburgi trükimajas või trükikojas müüakse raamatuid kõi-gile, kusjuures edasimüüjad saavad rohked protsendid.¹¹⁰ Tõenäo-liselt Schnakenburgid, kes müüsid ainult oma toodangut, ei taot-lenudki iseseisva raamatukaupluse asutamist Tartus. Juba 1875. a. oli Tartus 2 eesti raamatupoodi ja lisaks müüsid eestikeelset kir-jandust veel saksa kauplused — tähtsamatest Th. Hoppe (end. Kluge) ja 1842. a. asutatud E. J. Karowi kauplus, mis 1847. a. ala-tes täitis ülikooli raamatukaupluse funktsiooni. Sajandi viimasel veerandil laienes Tartu raamatukaubandus veelgi, 1880. a. oli siin juba 10 raamatuäri.¹¹¹ Peamisteks raamatupoodideks, kes Schna-kenburgi kirjastustoodangut väljaspool Tartut levitasid, olid Tal-linnas Kluge ja Ströhmi, Wassermanni, A. E. Brandti ja J. M. Naft-hali raamatupoed, Viljandis müüs Schnakenburgi toodangut

¹⁰⁸ Kordustrukke C. Redlichi sellesisulistest teostest ei ole teada.

¹⁰⁹ Lk. [6].

¹¹⁰ Vt. Schnakenburgi kuluga trükitud Eesti raamatute nimekiri. Trt., 1873; Schnakenburgi kuluga trükitud kõige paremate Eesti raamatute nimekiri. Trt., 1884 jt.

¹¹¹ Fr. Puksov [=Puksoo]. Eesti raamatu arengulugu. Tln., 1933, lk. 146—147.

E. J. Karowi haruraamatukauplus, Pärnus Jacoby ja Co, Võrus M. Pödder, Paides E. Linde, Valgas M. Rudolff. Tartus trükitud raamatuid müüdi ka Marstalli tänaval asuvas Riia ettevõttes. Saksamaal levitas Schnakenburgi toodangut Leipzigi kaupmees Gustav Brauns, kelle nimi trükiti 1879. a. saksakeelse kirjastuskataloogi tiitellehelegi. Leipzigi nimetus lisandus ka saksakeelsete trükiste impressumisse ja 1880. aastate keskel kirjastuse nimetuse juurde ametlikus dokumentatsioonis.

Raamatute müüki alustas Schnakenburg kohe pärast Gläseri kirjastuse ja trükikoja ülevõtmist. Kõigepealt asuti reklaamima Gläseri kirjastuslaos eesti- ja saksakeelseid trükiseid ja mõne kuu möödudes ka Schnakenburgi enda toodangut. Teateid müügil olevaist ja müügile tulevaist raamatutest, ka lühemaid ja pikemaid kirjandusnimestikke, trükiti väljaantavate raamatute ja kalendrite lõppu ning tagakaantele. Esimene informatsioon eestikeelses ajakirjanduses ilmus 2. aprillil. — Astudes üle kehtivatest seadustest avaldati reklaamlehena «Eesti Postimehe Lisaleht» nr. 14. See tavalisest «Eesti Postimehe Lisalehest» väiksema formaadiga üksikleht teatas Schnakenburgi esimeste eestikeelsete raamatute ilmumisest ning müügiletulekust Tartu, Tallinna, Viljandi, Paide, Valga ja Narva raamatukauplustes. Sama kuulutati ka saksa keeles ja ühtlasi anti informatsiooni Schnakenburgi laenuraamatukogu kasutamise võimalustest. Kirjastus püüdis nähtavasti ära kasutada «Eesti Postimehe» populaarsust ja oma vastavatud ettevõtet osavalt reklaamida. Laakmann, kes oli «Eesti Postimehe» trükkija ja kontsessioonäär, avaldas ajalehes «Neue Dörptsche Zeitung» õienduse, rõhutades nõrdimusega oma õigusi «Eesti Postimehe» trükkimisel.¹¹² Järgmistel kuudel trükiti «Eesti Postimehes» Schnakenburgi kirjastuse reklaami üsna kasinalt. — Alles 1875. aasta lõpul hakkas ajalehes ilmuma mõnevõrra kalendrite ja kooliraamatute kuulutusi ja järgnevatel aastail jätkati juba järjekindlamalt ilmuvate trükiste tutvustamist. 1878. a. alates kasutas kirjastus eestikeelsete raamatute reklaamimiseks sageli Jakobsoni ajalehte «Sakala», mis kujunes kiiresti kõige loetavamaks eestikeelseks ajaleheks. Juba enne «Sakala» ilmumist, 1878. a. algul, uuris ärijuht Frehse Jakobsonilt võimalusi kuulutuste ja retsensioonide avaldamiseks ta tulevases ajalehes. Ta saatis Jakobsonile jaanuaris 5000 eks. Schnakenburgi kirjastuskatalooge,¹¹³ paludes neid levitada koos «Sakala» esimese numbriga. Kirjastus andis 1882. aastani pidevalt Jakobsonile informatsiooni oma eestikeelseist raamatuid ja kalendrist ning «Sakalas» ilmuski üsna rohkesti eelteateid, kuulutusi ja retsensioone

¹¹² Neue Dörptsche Zeitung 7.(19.) IV 1875, lk. [4].

¹¹³ Tõenäoliselt 1878. a. jaan. tsenseeritud nimestik «Schnakenburg'i kuluga Tartus...», 2 lk., 5000 eks. Vt. Журнал о выдаче позвольительных билетов... — RAKA, f. 52, nim. 1, s.-ü. 414. — Uhtegi eks: nimestikust leida pole õnnestunud.

F. R. Kreutzwaldi, J. Pärna, J. Kunderi, A. Kitzbergi, A. Grenzsteini, M. J. Eiseni jt. eesti kirjameeste teostest.¹¹⁴ Järgnevail aastail kasutas kirjastus oma eestikeelse toodangu informatsiooniallikatena «Olevikku» ja muidugi ka teisi Eesti ajalehti.

Kirjastuskatalooge avaldas Schnakenburgi kirjastus märksa agaramalt kui senised trükkalid ja kirjastajad. 1878., pöördelisel tegevusaastal kasvas toodangut tutvustav reklaam tähelepanuväärselt. Sel aastal avaldati neli kirjastuskataloogi pealkirjaga «Schnakenburgi kuluga trükitud Eesti raamatute nimekiri».¹¹⁵ Neist kõige ulatuslikum, 8-leheküljeline nimestik esitas müügil olevad raamatud seitsmes rubriigis: vaimulikud teosed, juturaamatud, näitemängud, laulu- ja noodiraamatud, naljakad raamatud ajaviiteks. Kokku sisaldas nimestik 129 nimetust, neist kõige rohkem juturaamatuid (40 nim.), kõige vähem näidendeid (5) ja vaimulikke teoseid (7). 1880. a. ilmus 8000 eksemplaris 2-leheküljeline kirjandusnimestik «Uus Eesti raamatute nimekiri».¹¹⁶ Schnakenburgi kirjastuse ja Jakobsoni kirjavahetuse põhjal võib järeldada, et E. Frehse saatis sellest nimestikust sama aasta oktoobris 4800 eks. Jakobsonile, palvega need kiiresti koos «Sakalaga» laiali saata.¹¹⁷

1881. ja järgmistel aastatel järgnesid juba ulatuslikumad kataloogid. Uhtlasi avaldas kirjastus 1882. a. «Eesti raamatukogu nimekirja», mis sisaldas 413 nimetust, ülekaalus Schnakenburgi kirjastatud teosed. Nimestik, mis ilmus ka samal aastal «Olevikus»,¹¹⁸ oli määratud uutele asutatavatele kooliraamatukogudele, pidi abistama neid kirjanduse valikul ja andma juhendeid raamatukogutöö korraldamiseks. 1884. a. ilmus väikeseformaadiline 32-leheküljeline kirjastuskataloog «Schnakenburg'i kuluga trükitud kõige paremate Eesti raamatute nimekiri», mille tiitellehele oli punasega trükitud: «Raamatumüüjad saavad rohked protsendid.» Raamatud olid esitatud üheksas rubriigis ja tähelepanuväärsemad teosed varustatud punasega trükitud annotatsioonidega, mis vahel üsna pealetükkivalt soovitasid raamatuid, tõstes esile nende odavaid hindu. Nimestiku eessõnas kirjutati: «... meie katsume Eesti kirjandust iga pidi kasvatada ja edendada. Odavate hindade pärast võib kõige vaesemgi meie raamatuid enesele muretseda.»¹¹⁹ Kataloogi trükiti erakordselt suures tiraažis — 30 000 eks. Sama nimestik trükiti teistkordselt impressumiga «Pärnus. R. Jakoby

¹¹⁴ Vt. ka Schnakenburgi kirjastus C. R. Jakobsonile 13. ja 18. I 1878 jj. kirjad. — KM KO, f. 47, m. 39:16.

¹¹⁵ Pealkirjades väikesed erinevused.

¹¹⁶ Журнал о выдаче позвольительных билетов... — RAKA, f. 52, nim. 1, s.-ü. 414. — Uhtegi eks. nimestikust leida pole õnnestunud.

¹¹⁷ Schnakenburgi kirjastus C. R. Jakobsonile 18 X ja 4. XI 1880. — KM KO, f. 47, m. 39:16.

¹¹⁸ Olevik 19. X 1882, lk. 1—2.

¹¹⁹ Lk. [2].

& Co raamatupood».¹²⁰ Tõenäoliselt oli nimetatud ettevõtte, kes levitas Pärnus Schnakenburgi eestikeelseid raamatuid, nimestiku kirjastajaks. Mõne aasta möödudes trükiti 1884. a. kirjastuskataloogile juurde 4-leheküljeline nimestik 1886. aastani väljaantud raamatutest, mis köideti kataloogi lõppu (lk. 33—36). Nähtavasti alles 1887. a. avaldati uus kirjastuskataloog, mis nii sisult kui väljumisel sarnanes 1884. a. kataloogiga.

On märkimisväärne, et Schnakenburg hakkas kirjastuskataloogides ja mujal reklaamitekstis hoolikamalt senistest kirjastajatest ära märkima autorite (kohandajate) ja tõlkijate nimesid. Autori nime lugejaile teatavaks tegemine ei olnud meie raamatukaubandusbibliograafia tavadesse veel kuigivõrd juurdunud, oli ju raamatu autori ja tõlkija nime esitamine kaanel ja tiitellehelgi veel küllalt juhuslik. Juba 1878. a. nimestikes oli Schnakenburgi kirjastus autori nime andmisega küllalt täppis. 1884. a. alates ilmusid kirjastuskataloogide kirjetesse ka juba väljendid «algupäraline», «ümber tõlkinud», vahel iseloomustati autorit ja toodi teateid teose tõlgete kohta teistesse keeltesse, ka trükikordus märgiti üsna sageli ära. Üldse hakati raamatukaubanduslikus reklaamis järjest rohkem esitama andmeid, mis eeldasid juba avarama silmaringiga lugejat. Teoste ilmumisaastad 1870.—1880. aastate raamatukaubanduslikus informatsioonis veel puudusid.

Ka saksakeelsetele raamatutele tegi Schnakenburgi kirjastus tõhusat reklaami. Informatsiooni ilmus nii ajakirjanduses kui ka väljaantavate raamatute ja kalendrite lõpulehekülgedel ja taga-kaanel. Anti välja ka iseseisvaid kirjastuskatalooge, millistest mitmed olid üsna ulatuslikud.¹²¹ Nii eesti- kui ka saksakeelseid katalooge levitas kirjastus koos oma väljaannetega, kuid ka teiste kirjastajate kalendrite ja ajalehtedega.

Raamatute kiirema läbimüügi huvides rakendas Schnakenburgi kirjastus ka odavaid väljamüüke. Lattu seisma jäänud raamatute turustamiseks alandati hindu 2—4 korda odavamaks kaanehinna. Näiteks pakuti 1880. a. veebruaris «Sakala» veergudel Kreutzwaldi «Vannet ja õnnitsust» 10 kop. eest, Koidula «Säärast mulki» samahinnaga, A. Grenzsteini «Esimesed luuletused» maksid 5 kop., A. Reinvaldi «Õitsi ööbik» 4 kop. ja M. J. Eiseni «Lehekuu öied» ainult 3 kop. Neile, kes ostsid raamatuid rohkem kui 3 rbl. väärtuses, lubati veel pealekauba «Tõise üleüldise Eesti laulupeo pilt» (senine müügihind 40 kop.) ja M. Veske «Eesti keele healte õpetus» (kaanehind 60 kop.).¹²² Odavamalt kaanehinna müüdi ka raamatukaupmeestele jt. edasimüüjatele, kes ostsid raamatuid

¹²⁰ Mõlemal nimestikul tsenseerimiskuupäev 30. sept. 1883, Pärnu nimestiku puudub ilmumisaasta.

¹²¹ Verlagskatalog von Schnakenburg's Verlag in Dorpat und Riga. Dorpat, 1879. 16 lk. — Saksa ja vähesel määral lätikeelset kirjandust sisaldas: Verlag-Catalog von Schnakenburg's Verlag in Dorpat und Riga (Livland). Dorpat, [1881?]. 16 lk.

¹²² Sakala*23. II 1880, lk. 4.

suuremal arvul. Raamatuid võis Schnakenburgilt saada ka tellimise-
teel. Sel juhul tuli saata raha või postmarke raamatute hinna sum-
mas ja kirjastus lähetas raamatud postikulusid arvestamata telli-
jale koju.¹²³

Schnakenburgi kirjastuse tegevust ajendas järjest enam püüd
oma raamatutoodangult võimalikult palju teenida. Et kiirendada
eestikeelsete raamatute läbimüüki, rakendas kirjastus ka seaduse-
vastaseid ärivõtteid. Raamatuid, enamasti just lattu seisma jää-
nuid, saadeti müügile uute kaante ja tiitellehtedega, vahel ka hoo-
pis uute pealkirjadega. Nii läks 1869. a. trükitud J. Pärna «Mõist-
lik majapidaja» 9 aasta möödudes raamatuturule uute kaantega ja
tiitellehega, kus seisis aasta 1878. Viis aastat pärast ilmumist sai
uued kaaned ja tiitellehe ka 1875. a. Gläseri trükitud «Rahunurme-
lilled» II vihik. Seniste ilustamata kaante asemel tekkisid luule-
kogule Kreutzwaldi portreega kaaned ja raamat sai ilmumisaas-
taks 1880. Ent teose levikut sel korral uus välimus nähtavasti ei
soodustanud. — Kreutzwaldi luuleraamat püsis veel 1906. a.
Schnakenburgi kirjastuskataloogis ja müügil kirjastuse likvidee-
rimise päevilgi.¹²⁴ Näib, et üsna sageli andis kirjastus ka odava-
hinnalisele ajaviitekirjandusele mõne aja möödudes uue pealkirja,
sünniaasta ja välimuse, pettes tsensorit, autorit ja lugejat. Näi-
teks D. Martsoni juturaamatud «Ludwig Kartusche ja tema seltsi-
mehed» ja «Murjani vürst» (mõlemad 1879) ilmusid 1881. a. raa-
matuturule pealkirjadega «Kudas elu, nõnda surm» ja «Ära müü-
dud kuningas». Liivimaa röövliloole «Luise ehk ühe nõdra kää-
läbi» (1878) anti 1881. a. tiitel «Weske külalised». Ostjate petmi-
seks ja ligitõmbamiseks said need kolm raamatut 1881. a. endiste
ehisraamidega paberkaante asemel silmatorkavad värvilises lito-
graafias piltidega pappkaaned. Sellised omavolilised ärivõtted ei
jäänud siiski kirjastuse saladuseks. Ajakirjandus asus kaitsma
ostjate huve, hoolitsedes, et lugejadki Schnakenburgi trikkidest
teada saaksid. 1881. a. «Meelejahutajas» ilmus kirjutis «Kuda
Tartus uusi raamatuid valatakse», mis siunas Schnakenburgi kir-
jastust, et see «vana hallitama ja seenetama läinud kaup» uuel
näul rahva kätte toimetab. — «Meie nimetame sähärdust tegu
lühidelt rahvalle prügi silma loopimiseks.»¹²⁵ Mõni
aasta hiljem kirjutas sama ajakiri pahandavalt: «Tema oskab
vanu asju uute kaante all kui uusi töid välja anda... kui asi nii-
moodi edasi nihkub, siis saab see raamatu vabrik suurt kahju; ta
kautab lugejate usalduse ära.»¹²⁶

Schnakenburgi kirjastus taotles igati, et raamatud jõuaksid
müügile võimalikult «värsketena». Küllap neil kaalutlustel trükiti

¹²³ Schnakenburgi kuluga trükitud Eesti raamatute nimekiri. [Trt., 1882],
lk. 160; Sakala 12. I 1880, lk. 4.

¹²⁴ Vrd. Schnakenburgi kulul trükitud Eesti raamatute nimekiri. Trt., 1906,
lk. 29; Ploompuu raamatukaupluse nimekiri. [1912], lk. 81.

¹²⁵ Meelejahutaja, 1881, nr. 10, lk. 316—317.

¹²⁶ Meelejahutaja, 1885, nr. 43, lk. 286.

aasta lõpul ilmuvate raamatute kaantele ja tiitellehtedele juba ette järgmine aastaarv. Nii kannavad paljud meie päevini jõudnud Schnakenburgi väljaanded tegelikust hilisemat aastaarvu.

Ka autoriõigust ei respektierinud kirjastus alati. Koidula luuletusi «Emajõe ööbikust» olevat Schnakenburg autori teadmata mitmesugustes luuleantoloogiates ära trükkitud. Nähtavasti trükiti salaja ka Jannseni teoseid, milliste väljaandmine oli W. Justi õiguseks.¹²⁷ A. Kitzberg tuletas aastakümneid hiljem meelde Schnakenburgi omavoli ta teose «Kodu-kurukesest» väljaandmisel. Omakasupüüdlikkude ärivaimu, mis tallas jalge alla autorite õigused ja lugejate huvid, ilmnes kirjastuse tegevuses 1880. aastail järjest enam.

Kokkuvõtteks

Schnakenburgi kirjastuse ja trükikoja tegevuses esimese kümne tegevusaasta vältel, mil ettevõtte omanikuks oli Ludwig Heinrich Schnakenburg, kajastusid eesti raamatuelu uudsed, edasipürgivad suunad ja iseärasused. Elades Riias, ei osalenud L. H. Schnakenburg ise Tartu kirjastuse ja trükikoja töös ning juhtimises. Valdajast märksa tähtsamal kohal olid ärijuhid, kelle sõna oli määrav käsikirjade vastuvõtmisel, honoreerimisel ning trükkimisel ja kes organiseerisid trükitoodangu levitamist. Esimene ärijuht J. Bergmann leidis kontakti juhtivate eesti kirjameestega, mis aitas suunda rajada kirjastuse kogu edasisele tööle. E. Frehse tööle asumisega algas 1878. a. kirjastuse ja trükikoja õitsenguperiood. Saksakeelne raamat taandus eesti raamatu ees. — Eestikeelsete trükiste kvantiteet ja kvaliteet kasvasid silmatorkavalt. Frehse hinnatavaks teeneks jääb paljude tõhusate õpikute ja populaarteaduslike raamatute väljaandmine koostöös Eesti Kirjameeste Seltsiga. Seltsi kasvav nõudlikkus käsikirjade suhtes tõstis kirjastuse nõudlikkust, mis tagas sisult tuumakad, keeleliselt korrektsed ja ka kujunduselt kvaliteetsed väljaanded. Kirjameeste Seltsi ja koolimeeste toetusel läksid ilmuvad õpikud kiiresti koolidesse, neist ilmus kordustrukke ja väljaannete tiraažid ulatusid 2000—5000 eksemplarini. Vähem kui kümne aastaga olid meie koolid põhilises osas varustatud kaasaegse teaduse tasemel raamatutega. Uldse hakkas Schnakenburgi väljaandel järjest enam ilmuma mitmesuguseid teadmisi ja oskusi pakkuvaid, senisest ulatuslikumaid ning vastavalt ka kallihinnalisemaid eestikeelseid teoseid. Weske teadusraamatu «Eesti keele healte õpetuse» jaoks raamatu ilmumise päevil ostjaskond peaaegu et puudus. Nii Bergmann kui Frehse võtsid üsna julgesti vastu algajate eesti luuletajate värsikogusid jt. teoseid mitmetelt kirjameestelt, kes alles alustasid oma loomingulist teed. Laakmannile omast

¹²⁷ Vt. Eugen Jannsen L. Koidulale 17. IV 1884. — KM KO, f. 59, m. 4:21.

ettevaatlikkust vähe levivate raamatutüüpide avaldamisel esines Schnakenburgi kirjastuse juures vähesemal määral. Kirjastati mitmeid Kreutzwaldi teoseid, milliste väljaandmisest teised kirjastajad olid püüdnud hoiduda, J. Pärna juturaamatuid jt. teoseid, mis ei töotanud häid sissetulekuid. Koidula näidendite kordustrükid avaldati E. Frehse algatusel. 1880. aastail kujunes menukaks Schnakenburgi sari «Eesti Rahva-Biblioteek», mis pakkus, alati küll mitte tõsise kirjandusliku väärtusega, ent rahva maitsele, huvidele ning rahakotile vastavat lugemisvara. Nimetatud sari, kus ilmusid ülekaalus Eiseni tõkelised või ta toimetatud teosed, andis meie lugejatele ühtlasi esimesed eesti kirjanike kogutud teosed (Masingu ja Faehlmanni «Kirjad») ja pealkirja all «Tähtsad mehed» esimesed ülevaadet eesti kirjanike elust ja loomingust. Schnakenburgi poolt väljaantud teoste nimetuste hulga ja üldtiraazi suuruse järgi otsustades võiks Eisenit lugeda vaadeldava ajajärgu kõige loetavamaks eesti autoriks.

Erinevalt meie teistest nimekatest kirjastajaist-trükikojaomanikest, kelle toodangus 1870. aastail oli vaimulik kirjandus veel küllalt olulisel kohal, avaldas Schnakenburg usulise sisuga raamatuid üpris tagasihoidlikult. Kasumit lõikas kirjastus eelkõige odavate õhukeste jutu- jm. ajaviiteraamatute pealt. Eriti 1878. a. alates saadeti suurtes tiraazides raamatuturule sisu- ja keelekehvi raamatukesi hinnaga 10—16 kop. See osa Schnakenburgi toodangust mõistagi ei aidanud kaasa eesti rahvusliku kultuuri ja kirjanduse arengule.

Ajal, mil eesti raamatu välimuse üldpilt oli võrdlemisi üksluine, pakkus Schnakenburgi kirjastus siiski mõningaid uudseid taotlusi. Sisekaunistuse osas olid tähelepanuväärsed kooliraamatute ja populaarteadusliku kirjanduse juures esinevad litograafilised teksti selgitavad pilditahvlid, saksakeelsetes teostes ka vasegravüürid. Eestikeelsetes ilukirjanduslikes väljaannetes leidis puulõikepildikesi, nagu neid esines meie rahvaraamatuis ja kalendreis sajandi teisest veerandist alates. Uut ja mõnel määral erakordset tõi kirjastus eesti raamatu kaaneteostusse. Raamatuturule ilmusid esmakordselt kirevate litograafiliste kaanepiltidega rahvaraamatud. Seni ei olnud meie kirjastajad arvestanud erinevate lugejagruppide nõudmisi. — Schnakenburg andis 1880. aastate algupoolel välja mõned luulekogud kahesuguses (üksikjuhul kolmesuguses) mitmeti erinevas kujunduses, mis läksid müügile üsna suurte hinnavahedega. 1881. a. ilmus esimene eesti bibliofiilne väljaanne — Eiseni «Eesti luuletused» nahkköites. Seoses väljaannete mitmekesisustumisega nii sisus, välimuses kui ka lehekülgede ulatuses laienes meie raamatuhindade skaala, küündides 3 kop. kuni 2 rbl. 50 kop.

Võrreldes varasemate ja ta kaasaegsete eesti kirjastajate ja raamatukaupmeestega, oli Schnakenburgi informatsioon ja reklaam ilmuvast eestikeelsest kirjandusest laialdasem ning opera-

tiivsem ja bibliograafilised andmed kirjastuskataloogides jt. nimestikes mõnevõrra täpsemad ja täielikumad.

Schnakenburgi kirjastuse vahekorras autoritega ja honoreerimissüsteemis ilmneseid kapitalismiajastule iseloomulikud kalku- latsioonid. Veel sajandi keskel tasuti meil kirjameestele peamiselt tasuta eksemplaridega. 1870. aastail oli Laakmanni keskmine auto- ritasu 5—10 rbl. trükipoognalt. Schnakenburgi kirjastusel nähta- vasti kindel trükipoognatasu puudus, ent vähesed teadaolevad honorarid ulatusid küll tublisti üle Laakmanni keskmiste.¹²⁸ Hak- kab silma, et käsikirju kirjastada võttes ja honoreerides vaeti levikuvõimaluste kõrval ühtlasi nende sisulisi ja vormilisi väärtusi. Uute väljaannete parandamise ja täiendamise eest märgivad mitmed Schnakenburgi kirjastuslepingud autoritasuks 100 rbl. Varasemad kirjastajad püüdsid sellistest väljaminekutest üldse hoiduda. Korrektoori lugemise tasus Schnakenburg autoreile tasuta eksemplarides (25—40 eks.).

Mil määral kirjastus rakendas seadusevastaseid äri võtteid, tsensoreid, autoreid ja lugejaid pettis, jääb ehk suures osas kir- jastuse saladuseks. Meieni on L. H. Schnakenburgi kirjastuse ja trükikoja töö selge tõendina jõudnud sadu eestikeelseid raama- tuid. Nende väärtust oma aja edasipürgiva eesti lugeja laual on raske üle hinnata.

ИЗДАТЕЛЬСТВО И ТИПОГРАФИЯ ШНАКЕНБУРГА В ГОДЫ 1875—1884

И. Лоосмэ

Резюме

В последней четверти XIX в. в истории эстонской книги осо- бое место занимает лито типография и издательство Шнакен- бурга. Сын рижского купца и владельца типографии К. Э. Г. Шнакенбурга, Людвиг Генрих Шнакенбург (1849—1891) приобрел в Тарту в начале 1875 г. типографию и издательство В. Г. К. Глэзера и объединил ее с предприятием, находящимся в Риге. Вместе с делом к Шнакенбургу перешло от Глэзера также звание университетского типографа, которое он сохранил до 1883 года. Л. Г. Шнакенбург жил в Риге, а тартуским филиалом руко- водили управляющие: до осени 1877 г. выходец из Риги Иоганн Людвиг Рудольф Бергман, затем — Эмиль Фрезе, и начиная с 1883 г. — Пауль Хагеманн.

¹²⁸ H. Laakmanni honorarid on kirjastuse kontoriraamatu kaudu pea kõik fik- seeritavad, ainult C. R. Jakobsonile ja R. Kallasele maksis Laakmann tunduvalt üle oma keskmise tasu. Schnakenburgi honoraride kohta on säilinud vähesel määral andmeid, peamiselt kirjanike fondides.

В рассматриваемый период Шнакенбург был самым продуктивным издателем эстонских книг и значительно содействовал развитию нашей национальной литературы и культуры. В издании Шнакенбурга появились произведения замечательных авторов национального движения — Ф. Р. Крейцвальда, Л. Койдулы, Л. Субург, Я. Пярна, М. Веске, Ю. Кундера, А. Гренцштейна, М. И. Эйзена и др. Шнакенбург был более смелым издателем произведений эстонских авторов, нежели его предшественники и современники. Он издал некоторые произведения Крейцвальда, которые не пользовались спросом на книжном рынке. Кроме того, издательство Шнакенбурга выпускало первые произведения некоторых начинающих эстонских писателей. Совместно с Обществом эстонских литераторов Э. Фрезе издал много учебников и научно-популярных книг, составленных на высоком для своего времени научном уровне, напечатанных в новой орфографии. Оформление книг было также вполне удовлетворительным. Под общим серийным заглавием Общества эстонских литераторов напечатанные Шнакенбургом учебники быстро разошлись по школам; некоторые из них были переизданы, и ими пользовались еще в начале нашего столетия. Типография Шнакенбурга стала печатать все больше и больше книг, содержащих всевозможные знания и умения, более значительных по объему и соответственно более дорогостоящих. В 1880 г. Шнакенбург приступил к изданию дешевой серии книг — «Эстонская народная библиотека», которая наряду с развлекательными рассказами дала нашему читателю первые собрания произведений эстонских писателей и первые очерки жизни и творчества эстонских авторов.

В период, когда общая картина оформления эстонской книги была довольно однообразной, типография Шнакенбурга применила ряд новшеств. В напечатанных им книгах появилось больше иллюстраций, выполненных литографским способом. Его типография начала первой выпускать на эстонский книжный рынок народные книжки в обложках, украшенных цветными литографиями. Из типографии Шнакенбурга вышли некоторые необычно оформленные издания стихотворений, среди них сборник Эйзена «Эстонские стихи» (1881) — первое эстонское библиофильское издание.

Во всей предпринимательской деятельности Шнакенбурга и в его системе гонораров проявились характерные для капиталистической эпохи черты. О гонорарах, выплачиваемых Шнакенбургом, мы знаем довольно мало, но они превышали средние гонорары, которые платил авторам до сих пор наиболее известный издатель Г. Лаакманн. Доход издательству приносили прежде всего дешевые тонкие книжечки развлекательного содержания, которые, начиная с 1878 г., большими тиражами наводнили книжный рынок. Ради наибольшей выгоды типография шла на бесчестные операции, обман авторов и покупателей, нарушение

закона о цензуре. По объему рекламы книжной торговли издательство Шнакенбурга превысило других эстонских книгоиздателей, как своих предшественников, так и современников.

SCHNAKENBURGS VERLAG UND DRUCKEREI IN DEN JAHREN 1875—1884

I. Loosme

Zusammenfassung

In der estnischen Buchgeschichte des letzten Viertels des 19. Jh. spielen Schnakenburgs typolithographische Anstalt und Verlag eine wesentliche Rolle. Ludwig Heinrich Schnakenburg (Jul. K. 8. IV 1849—8. III 1891), der Sohn des Rigaer Kaufmanns und Druckereibesitzers C. E. H. Schnakenburg, nahm Anfang 1875 die W. H. Chr. Gläser gehörende Dorpater Druckerei und Verlagsbuchhandlung in Besitz und vereinigte sie mit der Rigaer Firma. Dabei erwarb Schnakenburg auch den Titel der Universitätsdruckerei, der bis 1883 beibehalten wurde. L. H. Schnakenburg blieb selbst in Riga, die Arbeit der Dorpater Filiale wurde von Geschäftsführern geleitet — bis Herbst 1877 bekleidete diesen Posten Johann Ludwig Rudolph Bergmann (aus Riga gebürtig), danach Emil Frehse und seit 1883 Paul Hagemann.

In der zu behandelnden Periode war L. H. Schnakenburg der produktivste Verleger estnischer Bücher und trug wesentlich zur Entwicklung unserer Nationalliteratur und -kultur bei. In seinem Verlag erschienen die Werke von hervorragenden Autoren der nationalen Bewegung — von Fr. R. Kreutzwald, L. Koidula, L. Suburg, J. Pärn, M. Veske, J. Kunder, A. Grenzstein, M. J. Eisen u. a. Beim Herausgeben ihrer Werke wies Schnakenburg einigermaßen mehr Unternehmungsgeist auf als seine Vorgänger und auch die Zeitgenossen. — So veröffentlichte er einige Werke von Fr. R. Kreutzwald, deren Verlegen wegen des geringen Absatzes mit geschäftlichem Risiko verbunden war. Zugleich verlegte Schnakenburg Erstlingswerke einiger Anfänger in der estnischen Literatur. In enger Zusammenarbeit mit dem Estnischen Literatenverein wurden in Schnakenburgs Verlag viele schon auf wissenschaftlichen Grundlagen verfasste Lehrbücher und populärwissenschaftliche Bücher herausgegeben, die in der neuen Orthographie erschienen und von einem recht hohen drucktechnischen Niveau zeugten. Im Rahmen der Schriftenreihe des Estnischen Literatenvereins fanden Schnakenburgs Lehrbücher schnell den Weg in die Schulen. Mehrere von ihnen wurden wiederholt aufgelegt und noch Anfang des 20. Jh. benutzt. Immer mehr verlegte Schnakenburg verschiedene Kenntnisse und Fertigkeiten vermittelnde

Bücher, die umfangreicher und dem entsprechend auch teurer waren als die bisherigen. 1880 begann Schnakenburgs Verlag mit der Veröffentlichung der billigen Volksbuchreihe «Estnische Volks-Bibliothek» die unserem Leser nicht nur spannende Unterhaltungsliteratur, sondern auch die ersten gesammelten Werke estnischer Schriftsteller und die ersten Übersichte über das Leben und Schaffen estnischer Autoren gab.

In der Zeit, da die Gestaltung des estnischen Buches in ihrem Gesamtbild recht eintönig war, setzte sich Schnakenburgs Anstalt für so manche Neuerungen ein. Mehr denn je wurden in Schnakenburgs Büchern lithographische Bildtafeln gedruckt. Als erster begann dieser Verlag Volksbücher mit farbigen Bilddeckeln auf den estnischen Büchermarkt zu senden. Es wurden einige zu der Zeit recht ausserordentlich gestaltete Gedichtssammlungen herausgegeben, wie z. B. M. J. Eisens «Estnische Gedichte» (1881), die erste estnische bibliophile Ausgabe.

In Schnakenburgs Honorarsystem und überhaupt in seiner geschäftlichen Tätigkeit traten die für das kapitalistische Wirtschaftssystem charakteristischen Tendenzen deutlich hervor. Die Honorare des Verlags von Schnakenburg, zu denen sich heute nur wenige Angaben erhalten haben, überstiegen die mittleren Honorare des bisher wichtigsten Verlegers H. Laakmann. Schnakenburgs Verlag zog Profite vor allem aus billigen kleinen Unterhaltungsbüchern spannenden Inhalts, die besonders seit 1878 in grossen Auflagen auf den Büchermarkt gesandt wurden. Im Interesse grösserer Profite schrak der Verlag sogar vor einem unehrlichen Geschäft sowie dem Betrügen der Autoren und Kunden nicht zurück. Ausserdem wurden manchmal auch Zensurgesetze überschritten. Im Umfang der Buchhandelwerbung übertraf Schnakenburgs Verlag sowohl seine Vorgänger als auch die Zeitgenossen.

SISUKORD — ОГЛАВЛЕНИЕ

E. Hansson. Tartu teadlaste teosed professor Karl Morgensterni raamatukogus	3
Э. Ханссон. Книги тартуских ученых в личном собрании профессора К. Morgensterna. <i>Резюме</i>	8
E. Hansson. Werke von Tartuer Wissenschaftlern in der Privatbibliothek Professor Karl Morgensterns. <i>Zusammenfassung</i>	9
O. Nagel, H. Tankler. Aastatel 1802—1835 annetusena saadud 15.—17. sajandi Lääne-Euroopa trükised	11
O. Nagel, H. Tankler. Западно-европейские издания XV—XVII вв., полученные в дар в 1802—1835 гг. <i>Резюме</i>	29
O. Nagel, H. Tankler. Die in den Jahren 1802—1835 als Geschenk erhaltenen westeuropäischen Druckwerke des 15.—17. Jh. <i>Zusammenfassung</i>	29
E. Brik. Alexander von Humboldti kiri Johann Friedrich Parrotile Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus	31
Э. Брик. Письмо Александра ф. Гумбольдта Иоганну Фридриху Парроту в собрании Научной библиотеки Тартуского государственного университета. <i>Резюме</i>	43
E. Brik. Der Brief Alexander von Humboldts an Johann Friedrich Parrot in der Wissenschaftlichen Bibliothek der Universität Tartu. <i>Zusammenfassung</i>	44
I. Loosme. Schnakenburgi kirjastus ja trükikoda (1875—1884)	45
И. Лоосмэ. Издательство и типография Шнакенбурга в годы 1875—1884. <i>Резюме</i>	88
I. Loosme. Schnakenburgs Verlag und Druckerei in den Jahren 1875—1884. <i>Zusammenfassung</i>	90

Ученые записки Тартуского государственного университета. Выпуск 457. Вопросы книговедения. Труды научной библиотеки VI. На эстонском языке. Резюме на русском и немецком, языках. Тартуский государственный университет, ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18. Vastutav toimetaja L. Trikkant. Korrektorid R. Somson, N. Vorobjova, M. Raud. Ladumisele antud 13. I 1978. Trükimisele antud 15. X 1979. Trükipaber 60×90 ¹/₄. Trükipoognaid 5,75+1 kleebis Arvestuspoognaid 7,24. Trükiarv 500. MB-07374. Tell. nr. 187. Hans Heidemanni nim. Trükikoda, ENSV, Tartu, Ülikooli 17/19. I.

Hind 1 rbl. 10 kop.